

Colofon

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Vrouwen- geschiedenis en verschijnt drie keer per jaar (februari, juni en oktober).

Informatie op internet: www.gendergeschiedenis.nl

Redactie

Greetje Bijl (public relations)
Sophie Bollen (hoofdredactie)
Barbara Bulckaert (eindredactie)
Inge-Marlies Sanders (penningen)
Hilde Timmerman
Sara Tilstra (eindredactie)

Redactieadres

Sophie Bollen
VUB/Vakgroep Metajuridica
Pleinlaan 2
1050 Brussel
E-mail: sbollen@vub.ac.be
Tel. 02-6291495

Lidmaatschap

VVG, p/a IIAV, Obiplein 4, 1094 RB Amsterdam
Tel: 020-6651318; Fax: 020-6655812,
Internet: www.gendergeschiedenis.nl.

Voor privé-personeel bedraagt de contributie €27,50 per jaar (lidmaatschap); reductie-lidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder €700,- p.m.: €22,- per jaar (studentiïd, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse Algemene Ledenvergadering.

Voor instellingen kost een abonnement op *Historica* €22,-. Abonnees kunnen geen aanspraak maken op de rechten van de leden. Het abonnementsgeld dient vooruit te worden betaald. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd.

U kunt lid of abonnee worden via de website, door te bel- len, door het bedrag over te maken op het VVG-gironum- mer 4102980, of door een briefkaart te sturen naar de Ver- eniging voor Vrouwengeschiedenis. U ontvangt dan een acceptgiro. Belgische leden maken gebruik van het volgen- de rekeningnummer: INGBNL2A (BIC-code) en NL94 INGB 0004102980 (IBAN-code).
Donaties zijn ook van harte welkom.

Inleveren kopij

Auteurs wordt verzocht tevoren contact op te nemen met de redactie. De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen.

Bestuur Vereniging voor Vrouwengeschiedenis

Anneke Mulder-Bakker (voorzitter)
A.B.Mulder-Bakker@rug.nl
Machteld de Metsenaere (vicevoorzitter)
Machteld.De.Metsenaere@vub.ac.be
Eveline Buchheim (secretaris)
secretarisvvg@yahoo.com
Maaïke Messelink (penningmeester)
maaike.messelink@gmail.com
Evelien Rijsbosch (IIAV)
E.Rijsbosch@iiaav.nl
Greetje Bijl (Historica)
saartjes3@hotmail.com

Raad van Aanbeveling van de VVG

prof.dr. (em.) Piet Blaas (EUR)
prof.dr. Hans Blom (UvA en NIOD)
prof.dr. Rosi Braidotti (UU)
prof.dr. Maria Grever (EUR)
prof.dr. Willy Jansen (KUN)
prof.dr. Paul Klep (KUN)
prof.dr. Selma Leydesdorff (UvA)
prof.dr. Joyce Outshoorn (RUL)
prof.dr. Marjan Schwegman (UU)

Historica verschijnt met steun van het Internationaal Infor- matiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV), www.iiaav.nl

ISSN 1382-3914

Lay-out: Pien Steringa
Diges | geschiedenis & media
Druk: Zet & Print, Naarden
Distributie: AM-groep, Hoofddorp
Foto omslag: *Alice Nahon voor de kapelwoning van Cantecroy, Mortsel.*
Bron: AMVC-Letterenhuis.

In dit nummer

/ Oral history /

- 3 *Oral history* met video en de tweede feministische golf
Josien Pieterse en Grietje Keller

/ Nederlands-Indië /

- 6 Nederlandse koloniale vrouwen en rassenbewustzijn in Nederlands-Indië
Karin Hietkamp

/ Literatuur /

- 12 Het onbekende levensverhaal van de bekende Antwerpse dichteres Alice Nahon
Manu van der Aa

/ Textielgeschiedenis /

- 15 Een geschiedenis van ondergoed
Chantal Bisschop

/ Nederlands-Indië /

- 18 Vergeten vrouwenstemmen uit de negentiende-eeuwse Indisch-Nederlandse literatuur
Stéphanie Loriaux

/ Genderview /

- 24 Els Flour
Sophie Bollen

/ Recensie /

- 27 Vriendschap en troost in de vriendenrol van Petronella Moens
Barbara Bulckaert

/ Onder de loep /

- 28 Interviews met moffenmeiden

/ Recensie /

- 30 Nieuwe perspectieven op het verzamelen, bewaren en delen van vrouwengeschiedenis
Els Flour

31 / Service en nieuwe boeken /

Onder historicae

Oral history

Meestal moet ik even kauwen om deze ruimte gevuld te krijgen. Deze keer was dit echter geen probleem. De rode draad doorheen dit nummer werd mij immers meteen duidelijk. De gemeenschappelijke noemer in een aantal artikels blijkt, zij het de ene keer explicieter dan de andere, *oral history* te zijn. In het eerste artikel vertellen Josien Pieterse en Grietje Keller over de meerwaarde die mondelinge getuigenissen – mét beeld – opleveren om de geschiedenis van de vrouwenhulpverlening te documenteren. Gesproken bronnen zijn vaak rijker dan een geschreven getuigenis want ze zijn directer, puurder, meer 'gelaagd'. Niet alleen wat ze zeggen maar ook hoe iets wordt verteld – zowel qua bijhorende emoties en mimiek, als qua woordkeuze – maakt deze bronnen uitermate geschikt om bepaalde onderwerpen te bestuderen. Chantal Bisschop is er zo in geslaagd een boeiende geschiedenis van ondergoed in Vlaanderen op te stellen waarbij duidelijk wordt dat onderkleding meer dan alleen een stukje textiel is. Aletta, instituut voor vrouwengeschiedenis én naamopvolger van het IIAV, gaat resoluut voor *oral history*. Niet alleen met het project over vrouwenhulpverlening en de tweede golf, maar ook door de interviews van onderzoekster Monika Diederichs voor het nageslacht te bewaren. Diederichs verzamelde een schat aan informatie door zogenaamde 'moffenmeiden' te interviewen over hun relaties met Duitse militairen en de naoorlogse stigmatisatie en behandeling die ze hiervoor na de oorlog dienden te ondergaan. Hoewel de foto's van Bijtjesdag in de rubriek Onder de Loep boekdelen spreken, bieden de interviews een belangrijke inkijk in de persoonlijke ervaring van deze 'foute' vrouwen. Els Flour, archivaris van het Belgische Archiefcentrum voor Vrouwengeschiedenis (AVG), kan voorlopig alleen maar dromen van de nodige middelen om mondelinge bronnen te verzamelen, zo vertelt ze in Genderview. Nochtans tikt de tijd angstvallig snel weg. Nog even en de pioniersters van de tweede golf kunnen het niet meer navertellen. Enkele jaren geleden ging ik voor het Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis archiefbescheiden ophalen bij Roos Proesmans, die Dolle Mina in Vlaanderen oprichtte en door mediagenieke acties begin jaren 1970 de nationale pers haalde en de goegemeente choqueeerde. Toen ik oog in oog stond met deze vrouw, kon ik alleen maar een enorm respect voelen. Uiteraard had ik haar nooit persoonlijk gekend, maar door mijn opzoekingswerk voor mijn eindverhandeling in het Dolle Mina-archief, had ik mij enigszins een beeld gevormd van een sterke en intelligente vrouw wiens daadkracht en lef het kleinburgerlijke Vlaanderen de ogen had geopend voor de achterstelling van vrouwen. Ik was er dan ook even kapot van toen ik enkele weken later het bericht kreeg dat ze overleden was. Samen met haar was een stuk geheugen van de Vlaamse tweede golfbeweging voorgoed verdwenen. Ik had haar nog zoveel willen vragen...

Sophie Bollen, hoofdredactrice *Historica*

Oral history met video en de tweede feministische golf

Een bewogen beweging

"Ik wilde altijd psychiater worden, dat heb ik vanaf mijn zesde al gewild. Als ik op de middelbare school zei: "Ik wil dokter worden", dan zeiden ze: "Kinderarts zeker?" "Nee, geen kinderarts. Psychiater." "Ja, maar dan kan je geen kinderen krijgen." "Hoezo kan je dan geen kinderen krijgen?" "Een werkende vrouw, een carrièrevrouw, dat kan niet samengaan met moederschap." "Nee, hoezo niet?" Zelfs mijn moeder zei: "Ja maar luister nou eens, je kan toch leuk Frans gaan studeren, dat kan je goed combineren met kinderen krijgen." "Maar waarom kan ik geen dokter worden?" "Dat worden allemaal van die manwijven." (...) Nou dat gaf bij mij een soort tegengevoel: ik zal jullie eens laten zien dat ik niet bang ben en dat ik gewoon ga staan voor wat ik wil met mijn vak. Nou, dat speelde wel een heel grote rol. Dus toen Tante Sjaan kwam, was dat gewoon een manier om daar vorm aan te geven. Om er vorm aan te geven aan iets wat niet alleen bij mij leefde maar ook bij andere vrouwen leefde. Wat al een hele tijd leefde."

/ Josien Pieterse en Grietje Keller /

Dit is een citaat uit een interview met psychiater Nelleke Nicolai, die verantwoordigd is over de verwachtingspatronen die voor haar als meisje en vrouw klaarlag tijdens haar jeugd.¹ Haar verantwoordiging leidt uiteindelijk tot de oprichting van een aan het lezingen- en discussieplatform *Studium Generale* verbonden initiatief Tante Sjaan, dat erop gericht was vrouwen te informeren over hun eigen lichaam.

Aletta, het instituut voor vrouwengeschiedenis en naamopvolger van het IIAV, heeft in 2006 het initiatief genomen om in het kader van het project *Moving Women's History* 100 *oral history*-interviews op video af te nemen met Nederlandse feministen. Gedurende een periode van tien jaar worden vrouwen geïnterviewd die een actieve rol speelden in de tweede feministische golf. In dit artikel wordt ingaan op dit onderzoek en op *oral history* vastgelegd op video.

In het geval van Nelleke Nicolai brengt deze wijze van interviewen niet zozeer nieuwe feiten over Tante Sjaan of over de positie van vrouwelijke geneeskundestudenten in de jaren zeventig naar voren. Wel krijgt de geïnterviewde de gelegenheid om een eigen betoog op te bouwen en professionele keuzes en persoonlijke context in elkaar te weven. Onderzoeker Fridus Steijlen maakt de vergelijking met een puzzel waarbij *oral history* interviews niet zozeer ontbrekende puzzelstukjes aanvullen; ze kleuren eerder een puzzel in die daarvoor zwart/wit was.² Dit artikel zal eerst ingaan op de achtergrond van het project *Moving Women's History* en vervolgens op de betekenis van *oral history* op video.

Achtergrond van het project *Moving Women's History*

Aletta wil toekomstige onderzoekers voorzien van een *oral history*-databank die bestaat uit interviews met actieve leden van de vrouwenbe-

weging. Het vastleggen van levensloopverhalen op video biedt inzicht in hun motivaties, ervaringen en persoonlijke ontwikkeling. De collectie interviews is een aanvulling op de primaire geschreven bronnen van de tweede feministische golf.

De eerste fase van het project *Moving Women's History* is voltooid met een verzameling van acht diepte-interviews over de vrouwenhulpverlening.

De vrouwenhulpverleningsbeweging (vhv-beweging) is voortgekomen uit de tweede feministische golf. Begin jaren 1970 realiseerden vrouwen binnen de vrouwenbeweging zich dat veel vrouwen hun eigen lichaam slecht kenden. Vanaf halverwege de jaren 1970 werden steeds meer initiatieven genomen om de normativiteit van de medische theorie en praktijk ter discussie te stellen. Bij veel medici en hulpverleners bestond een grote onbekendheid met specifieke vrouwenklachten, veroorzaakt door biologische factoren en maatschappelijke omstandigheden. Zowel het hulpverleningsveld, de medische theorie en praktijk, als de kennis die vrouwen zelf over hun eigen lichaam hadden, moesten op de schop. Eind jaren 1970 ontstonden verschillende organisaties die, gesteund door de overheid, kennis en methodiek ontwikkelden op het gebied van vrouwenhulpverlening.

Aletta heeft een selectie gemaakt van de sleutelfiguren uit de vhv-beweging. Het wil daarmee een gedifferentieerd perspectief bieden op de vrouwenhulpverleningsbeweging, die onderdeel uitmaakte van de vrouwenbeweging van de jaren 1970 en 1980.³ Daarnaast wil Aletta de ontstaansgeschiedenis en ontwikkeling van de vhv-beweging in beeld brengen, evenals de relatie met de vrouwenbeweging als geheel.

De geselecteerde vrouwen zijn bij verschillende thema's binnen de vrouwenhulpverlening betrokken geweest. Het gaat dan om onderwerpen als abortus, huiselijk geweld, de overgang, gynaecologie en incest. Er is gezocht naar vrouwen met verschillende taken en functies

binnen een organisatie; bijvoorbeeld hulpverleners, verplegers, academisch geschoolden of vrijwilligers. Tevens is bij de selectie rekening gehouden met verschillende achtergronden ten aanzien van klasse, etniciteit en seksualiteit. De acht geïnterviewden zijn in samenspraak met de hoogleraren Janneke Van Mens-Verhulst en Beretke Waaldijk geselecteerd. Zij hebben in dezelfde periode het onderzoek 'Vrouwenhulpverlening 1975-2000. Beweging in en rond de gezondheidszorg' geschreven.

Het interviewmateriaal is aangevuld met historische beelden uit de jaren 1970 en 1980 en uiteindelijk verwerkt tot een documentaire over de geschiedenis van de vrouwenhulpverlening. Deze documentaire 'Vrouwenhulpverlening ontdekken en vernieuwen' heeft de interviews voor een breder publiek toegankelijk gemaakt en is op hetzelfde moment gepresenteerd als de publicatie van Mens-Verhulst en Waaldijk.

Cover van het boek over de geschiedenis van de vrouwenhulpverlening.

Oral History als archiefcollectie

Bovengenoemde interviews zijn het eerste deel van een groot project waarbij Aletta zelf een collectie van getuigenverhalen op video creëert. *Oral history* is een wetenschappelijke methode >>

die, vanwege het gebruik van orale bronnen, van oudsher door antropologen wordt toegepast.⁴ Sinds de jaren 1960 ontwikkelen ook historici grote belangstelling voor orale geschiedenis en geluidsarchieven. *Oral history* wordt gezien als een methode om (ook) de subversieve geschiedenis te tonen en niet alleen de geschiedenis van de machthebbers of dominante groepen aan bod te laten komen.

Een belangrijk onderdeel is om ook het dagelijkse leven en niet alleen de uitschieters in de geschiedenis in beeld te krijgen. *Oral history* werd in de jaren 1970 wel gezien als een middel om de geschiedenis te 'democratiseren'.⁵

Hedendaagse kritiek uit zich vaak ten aanzien van de grote hoeveelheid *oral history*-onderzoeken die plaatsvinden. Historicus Pim den Boer zegt hierover: "De 'memory boom' en de populariteit van de orale geschiedenis hebben geleid tot een vervaging van de grens tussen herinneren en geschiedschrijven." Dat brengt ons op het volgende punt van kritiek: naast de hoeveelheid onderzoeken wordt regelmatig het vertrouwen op het geheugen bevraagd. Er is regelmatig kritiek dat de methode geen betrouw-

kelijk om een *oral history*-collectie te creëren. Het verzamelen van levensverhalen door een archief kent in de Verenigde Staten een langere geschiedenis. Met het afnemen van getuigenverhalen voor toekomstige onderzoekers wil Aletta investeren in haar collectie. Het project *Moving Women's History* laat zien wat de toegevoegde waarde is van beeldregistratie voor historisch onderzoek naar sociale bewegingen. De inzichten die de methode met zich meebrengt liggen onder meer op het vlak van de non-verbale communicatie. Tempo, ritme, emotie, intonatie en expressie bieden de kijker en onderzoeker inzichten hoe deze sociale beweging door participanten is ervaren.

Oral history op video en de vhw-beweging

In dit artikel wordt aan de hand van enkele interviewcitaten getoond op welke wijze het gebruik van de *oral history* methode in combinatie met videoregistratie tijdens het project tot aanvullingen op de geschreven bronnen heeft geleid.

je open ging waar je een leider bent, waarin je dingen kunt bedenken en doen, nieuwe dingen. Nou, dat kende ik helemaal niet. Ik voelde me heel creatief, maar was het nog nooit geweest. Ik voelde dat het beeld van mezelf als niet-creatieve vrouw volledig werd afgebroken. Dat was leuk. Dat was Dolle Mina." Het citaat wordt op een dusdanig bevlogen wijze uitgesproken dat de toehoorder meegenomen wordt naar een andere tijd en plaats.

Tijdens de video-interviews worden de emoties en maatschappelijke verhoudingen van die tijd opnieuw opgeroepen. Dit kan op anderen worden overgedragen op een wijze die in een schriftelijke verhandeling vaak verloren gaat. Inzichten in persoonlijke ervaringen helpen ander bronnenmateriaal beter te interpreteren en begrijpen. Dit wordt duidelijk uit een citaat uit het interview met Nelleke Nicolai: "Dus toen ik in Delft werkte, het niet meer naar mijn zin had en merkte dat ik voor de zoveelste keer in mijn leven ik dezelfde soort tegenwerking had. Toen dacht ik: 'Nee, dit ga ik echt niet meer doen. Ik ga niet zoals mijn moeder er aan onderdoor. Dat doe ik niet.' Ik heb toch kennelijk de fantasie dat mijn moeder er aan onderdoor is gegaan, aan haar leven, zoals dat is geworden op grond van keuzes. Ieder mens maakt keuzes in het leven, maar die zijn haar misschien toch wel rauw op haar maag gevallen. (...) Ik heb nooit met haar... Hè, ze is zo... Ik was nog jong en ik heb nooit echt de kans gehad om met haar te praten over hoe zij daar nou zelf tegen aan gekken heeft. Het blijft altijd een beetje mistig... Dus dat was de reden dat ik dacht: 'Nu ga ik leuke dingen doen.' Ik ben dat boek gaan schrijven, dat was een ei dat ik moest leggen."

In het video-interview wordt de toehoorder meegenomen in de persoonlijke ontwikkeling van Nicolai die er uiteindelijk toe leidde dat ze het boek 'Vrouwenhulpverlening en psychiatrie' schreef.

De kracht van haar keuze komt op beeld heel sterk over. Dan Sipe, historicus en filmmaker, schrijft over de toegevoegde waarde van bewegend beeld in historisch onderzoek: "*The goal is not the overthrow or displacement of the printed word, but rather to have the moving image of film and video recognized as generating discrete modes of discourse with their own ways to encode information, express concepts, and embody ambiguity and certainty.*"⁸

Het lichamelijke speelt een belangrijke rol bij *oral history* op video. Mensen kunnen hun verhaal kracht bijzetten door enthousiast in de camera te kijken, het teniet doen als ze weggijken en zenuwachtig frummelen als ze ogen-schijnlijk onverstaanbaar vertellen. Ingrid Foecken vertelt tijdens haar interview hoe weinig vrouwen, ook binnen de vrouwenbeweging zelf, iets over hun eigen lichaam wisten.⁹ Vrouwen gingen gezamenlijk met een spiegelte hun eigen vagina bekijken: "De variaties in vagina's, om dat met elkaar te delen als vrouwen-groep, nou dat was natuurlijk lachen, brullen, gieren van het lachen en tegelijkertijd voorlichting. Of alle borsten, de grote, de kleintjes en alle gevoeligheden daar omheen, dat was zo

bare historische feiten of objectieve waarheid weergeeft. Volgens critici zou met het verzamelen van levensverhalen onbetrouwbare kennis gecreëerd worden. Selma Leydesdorff heeft als feministische historica in Nederland een lans gebroken voor de methode en pareert de kritiek als volgt: "Iedere bron is natuurlijk subjectief en representeert de visie van een individu of een beperkt aantal personen op een deel van de geschiedenis. (...) Het enige wat een historicus daarna toe moet voegen is aantonen wat gerepresenteerd wordt. Dat heet gewoonlijk bronnenkritiek."⁶

Het project dat Aletta uitvoert en dat tot doel heeft levensverhalen op te tekenen van vrouwen die actief waren tijdens de tweede feministische golf onderscheidt zich van *oral history*-onderzoek. In Nederland is het nog niet gebrui-

Vrouwen actief in het Vormingscentrum De Born.

Het volgende citaat is van Nel Willekens die zich vanaf het allereerste moment thuis voelde in de vrouwenbeweging. Willekens werd eerst actief bij de Feministische werkgroep Brood en Rozen in Den Bosch.⁷ Ze vertelt heel levendig over haar eerste kennismaking met Dolla Mina: "Toen wist ik: yes, dat ga ik doen. Dat is voor mij. Helemaal. [...] Ik bel nog een vriendin op en we gaan erheen en er zaten zestig vrouwen. Geen enkele echte Bossche, ik was de enige Brabantse bleek ook achteraf. [...] Ik voelde me helemaal thuis. Had meteen het hoogste woord, wist precies wat er moest gaan gebeuren. En dat was gewoon ontzettend leuk. Ik kwam ontzettend veel leuke nieuwe mensen tegen. We vergaderen en we doen, en we houden acties. Heel veel. Dat was een heel opwindend jaar voor mij, alsof er een nieuwe wereld voor

Cover van het tijdschrift
Vrouw en gezondheidszorg.

Noten:

- ¹ Nelleke Nicolai is psychiater en psychoanalytica. Medeoprichter, -organisator en cursuscoördinator van het programma 'Tante Sjaan', vrouwengezondheidsproject van het Studium Generale van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Verder voorzitter van de Projectgroep Vrouwenhulpverlening van de Ministeries van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur.
- ² Op basis van een telefoongesprek tussen Grietje Keller en Fridus Steijlen op 6 juni 2007. Steijlen is projectleider Stichting Mondelinge Geschiedenis Indonesië (SMGI), Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV).
- ³ Voor meer informatie over het gebruik van *oral history* op video bij dit onderzoek, zie: Grietje Keller en Josien Pieterse, 'Dance around the camera. Experiences with recording video oral history from the second wave women's movement', in: Saskia Wieringa (red), *Traveling Heritages. New perspectives on collecting, preserving and sharing women's history.* Amsterdam, 2008.
- ⁴ Pim de Boer, 'Geschiedenis, herinnering en 'lieux de memoire'', in: Rob van der Laarse (red), *Bezeten van Vroeger. Erfgoed, identiteit en musealisering.* Amsterdam, 2005, pp. 40-58 en p. 46.
- ⁵ Paul Thompson, *The voice of the past: oral history*, in: Robert Perks en Alistair Thomson (red.), *The Oral History Reader* (1998). Londen, 1998, pp. 25-31.
- ⁶ Selma Leydesdorff, *De mensen en de woorden.* Amsterdam, 2004, p. 48.
- ⁷ Nel Willekes werd actief in de vrouwenbeweging bij Dolle Mina en Brood en Rozen in Den Bosch. Ze werkte vervolgens voor de Emancipatorische Vrouwen Vormingswerk Adviesgroep (EVA), opgericht op 1 augustus 1977 te Amersfoort, opgeheven in 1981. Doel was het steunen en stimuleren van activiteiten, gericht op de emancipatie van vrouwen binnen het buurt- en clubhuiswerk, opbouw- en vormingswerk. Hun voornaamste actiemiddel was de uitgave van een tweemaandelijks nieuwsbrief 'Eva bijt door', waarin publicaties en discussies werden weergegeven. Zij was in de jaren 1980 coördinator van het vrouwenvormingscentrum De Born.
- ⁸ Dan Sipe, 'The future of oral history and moving images', in: Robert Perks en Alistair Thomson (ed.) *The Oral History Reader.* Londen, 1998, p. 414.
- ⁹ Ingrid Foeken is psychotherapeut en medeoprichter van het vrouwentherapiecentrum De Maan. De Maan begon als experimenteel project op het terrein van de vrouwenhulpverlening en werd opgeheven per 1 januari 1993. Doel was vrouwen op deskundige wijze ondersteunen en sterk en bewust maken, het ontwikkelen van nieuwe visies en methodieken en deze integreren in de reguliere geestelijke gezondheidszorg en het overheidsbeleid. Vervolgens was zij onderdeel van Admira dat werd opgericht ten tijde van de oorlog in voormalig Joegoslavië, met als doel de hulpverlening aan slachtoffers van (huiselijk en seksueel) geweld tegen vrouwen en kinderen in oorlogs- en naoorlogse situaties te verbeteren.

weinig bekend en daar met elkaar aan werken, die hele lichaamsbewustwording." Dat dit gebeurde is bekend, maar het heeft een toegevoegde waarde om dit iemand vol enthousiasme te horen vertellen. Doordat Foeken wordt terug genomen naar het moment waarop zij met anderen vol verwondering het eigen lichaam ontdekte, wordt deze emotie ook overgebracht op de kijker.

De interviews tonen nog iets anders, namelijk een individu: 'de vrouw achter de beweging'. In de vrouwenbeweging was het helemaal niet *bon ton* jezelf op de voorgrond te plaatsen. Vrouwen schreven bijvoorbeeld in de Vrouwenkrant 'namens ons allemaal'. *Oral history* op video maakt portretten die het individu met haar eigen geschiedenis en afwegingen losweekt van de beweging. De vhw-beweging is in veel facetten exemplarisch voor de vrouwenbeweging als geheel en laat zien hoe de vrouwenbeweging in de jaren 1970 te werk ging en hoe allesomvattend de veranderingen waren.

Veel vrouwen maakten rigoureuze keuzes en gingen de confrontatie met de buitenwereld aan. Het dominante discours werd bevestigd en ging op de schop. Alle facetten van de samenleving werden door de vrouwenbeweging ter discussie gesteld: van persoonlijke relaties, lichaamsbeleving en ervaringen tot politieke en maatschappelijke structuren. De methode van *oral history* in combinatie met videoregistratie sluit daar bij aan. *Oral history* op video voegt een extra betekenislaag toe. Taal en tekst vor-

men slechts een deel van het verhaal. Beeld en geluid voegen daar tempo, ritme, emotie, intonatie en expressie aan toe. Ook het weglaten van informatie vanuit bescheidenheid, angst of kwetsbaarheid kan hierdoor zichtbaar worden en biedt onderzoekers belangrijke informatie. De toegevoegde betekenislagen zijn bij uitstek relevant voor een beweging die zich zo nadrukkelijk op het lichaam, zelfbeschikking en persoonlijke ontwikkeling heeft gericht. Het afwerpen van maatschappelijke druk en rolpatronen is een mentaal én fysiek proces. ///

De documentaire 'Vrouwenhulpverlening, ontdekken en vernieuwen' (DVD) kan voor €15,- worden besteld via volgende link: http://www.aletta.nu/aletta/content/20062/publicaties_bestellen

Nieuwe abonnees van *Historica* kunnen als welkomstgeschenk deze DVD kiezen.

Josien Pieterse studeerde politicologie en genderstudies aan de Universiteit van Amsterdam. Zij was jarenlang programmamaker bij verschillende debatcentra. Zij is werkzaam als zelfstandig onderzoeker en documentairemaker. Sinds 2006 is Josien betrokken bij het *oral history* onderzoek van Aletta, instituut voor vrouwen-geschiedenis.
Contact: siensiensien@hotmail.com

Grietje Keller (1967) studeerde in 1990 af aan de Filmacademie Amsterdam en werkte daarna als onafhankelijk documentairemaker en cameravrouw. In 2007 studeerde ze met een scriptie over de geschiedenis van borstvoeding cum laude af aan de Universiteit van Amsterdam, Master Vrouwenstudies. Sinds 2006 houdt ze zich bezig met *oral history* bij Aletta, instituut voor vrouwen-geschiedenis.
Contact: Van Oldenbarneveldtstraat 13-a-1, 1052 JP Amsterdam of g.keller@aletta.nu

Nederlandse koloniale vrouwen en rassenbewustzijn in Nederlands-Indië

Vrouwen in een koloniale mannenwereld

Bron: Ulbe Bosma, Remco Raben en Wim Willems, *De geschiedenis van Indische Nederlanders*, Amsterdam 2006, p. 17.

Anoniem echtpaar in Boemidjawa (1914). Op deze foto is duidelijk te zien dat het Europese gezin thuis comfortabele Indische kleding draagt. De vrouw des huizes draagt een witte *kebaja* met een *sarong*. Op de achtergrond staat een bediende, waarschijnlijk de *baboe*.

"In elk koloniaal land heeft de vrouw een voorname rol vervuld."¹ Dit schreef de medeoprichter van de Vereeniging van huisvrouwen in Indië en vanaf 1935 het eerste vrouwelijke lid van de Volksraad, C.H. Razoux Schultz-Metzer in 1942. En ze heeft gelijk; het kolonialisme wordt gezien als een typische mannenzaak, maar er viel er wel degelijk een rol te spelen voor vrouwen.

Bij het Europese kolonialisme was niet alleen sprake van een militaire, politieke en economische overheersing; er was ook sprake van een cultureel proces. Vrouwen hadden dan wel geen inspraak in de militaire, politieke en economische aspecten van het kolonialisme, maar op het sociale vlak konden zij zeker invloed uitoefenen. Vrouwen speelden hun koloniale rol niet op het 'echte' koloniale toneel, maar als echtgenotes en moeders binnen de alledaagse omgeving van het gezin. En juist het alledaagse was dé plek waar machtsrelaties tot uiting kwamen.²

/ Karin Hietkamp /

In tegenstelling tot bijvoorbeeld de Britse koloniën in Azië, kwamen er pas na enkele eeuwen Nederlandse vrouwen naar Nederlands-Indië. In de periode tussen het einde van de zestiende en de negentiende eeuw vestigden zich slechts enkele Nederlandse vrouwen in de kolonie. Het gebrek aan Nederlandse vrouwen werd in Indië opgevangen door Aziatische en gemengdbloedige (Indische) vrouwen. Het gevolg was dat "[...] tal van mannen, die werkelijk goede lieve echtgenooten en vaders geworden zouden zijn, ongetrouwd [blijven] en [zich] behelpen [...] [met], om hun eigen karakteristieke terminologie te gebruiken '[...] een surrogaat']"³

Sommige van deze mannen trouwden met hun Aziatische of Indische partner, maar de

meeste van deze relaties waren in de vorm van het concubinaat. De *njai* (concubine) verzorgde niet alleen het huishouden van de Europese man, maar voorzag tevens in zijn seksuele behoeften.⁴ De koloniale samenleving in Indië aan het einde van de negentiende eeuw, was dan ook het resultaat van enkele eeuwen culturele en fysieke vermenging van Europese en Aziatische elementen en personen. De koloniale maatschappij in Nederlands-Indië leek rond het begin van de twintigste eeuw totaal niet op de Nederlandse samenleving in Europa. Ondanks dat er zich vanaf het einde van de negentiende eeuw steeds meer Europeanen in Indië vestigden en de samenleving steeds Europees werd, bleef het Indische element nog sterk aanwezig. In deze Indische omgeving stapten vanaf het einde van de negentiende eeuw steeds meer Nederlandse vrouwen aan wal.

De komst van grote groepen Nederlandse

vrouwen naar Indië maakte onderdeel uit van het koloniale beleid. In eerdere eeuwen waren het juist de Aziatische en Indische partners van Europese mannen geweest, die een belangrijke rol hadden gespeeld binnen het koloniale beleid. Om een stabiele kolonie in Azië te kunnen vestigen, was het voor het koloniale bestuur van belang dat Europese mannen verbonden waren met Indië. Niet-Europese vrouwen moesten voor deze verbondenheid zorgen. Trouwbepalingen voor werknemers en de mogelijkheid om in concubinaat met inheemse en Indische vrouwen te leven, maakte de komst van meer Nederlandse vrouwen tot het einde van de negentiende eeuw niet noodzakelijk. In de ogen van het koloniale bestuur was hun komst zelfs niet gewenst.

Rond 1900 veranderde er echter iets in de denkwijze van zowel Nederlandse mannen als het koloniale bestuur van Indië. Nederlandse mannen die rond de eeuwwisseling naar Indië trokken namen westerse normen en waarden mee. Zij zochten niet langer een bediende als vrouw, maar een 'gelijkwaardige' levensgezellin, met wie ze hun tijd in de kolonie vol konden maken om later met haar naar Nederland terug te kunnen keren.⁵

Het stimuleren van de blanke endogamie in Indië werd onderdeel van het strategisch beleid van het koloniale bestuur.⁶ Huwelijken tussen geboren Europeanen werden door het koloniale bestuur vanaf het einde van de negentiende eeuw steeds meer aangemoedigd. Volbloed Eu-

ropese gezinnen werden gezien als de oplossing voor het sociale en politieke probleem van rassenvermenging. Een huwelijk met een Nederlandse vrouw zou ‘verindischte’ mannen weer Europees maken. Terwijl de *njai* werd aangewezen als de reden dat de Nederlandse man met wie zij samenleefde, ‘verindischte’, werden vrouwen uit Nederland gezien als de manier om Europese mannen Europees te houden. Juist het onderscheid tussen Europees en Indisch werd aan het einde van de negentiende eeuw een belangrijk punt binnen het koloniale beleid in Indië.

Koloniaal racisme in Nederlands-Indië

Racistische theorieën waren in de negentiende eeuw in opkomst. Zij werden zo belangrijk dat zij steeds meer een ideologie vormden die op allerlei terreinen kon worden ingezet. Racisme en kolonialisme waren in de negentiende eeuw onlosmakelijk met elkaar verbonden. Racistische theorieën, die uitgingen van een blanke superioriteit, ontstonden in een periode van grootschalige koloniale expansie. Voormalige handelsrelaties werden steeds meer omgezet in een systematische overheersing en vormden in zekere zin een rechtvaardiging voor deze koloniale expansie.⁷

Racisme is van oorsprong een biologische theorie, maar heeft daarnaast een duidelijke politieke en culturele betekenis. Racistische theorieën verklaren en rechtvaardigen immers de positie van menselijke rassen aan de hand van (veronderstelde) verschillen. Racistische ideeën hebben een duidelijke invloed op machtsrelaties. De heersende groep ontwikkelt vaak een zeker rassenbewustzijn om, op basis van racistische theorieën, de voordelen, die de groep heeft op politiek, economisch en sociaal-cultureel opzicht, te versterken of vergroten.⁸ Racistische theorieën rationaliseerden (en rechtvaardigden) de bestaande verschillen tussen diverse groepen binnen de koloniale samenleving. Gemakkelijk te herkennen uiterlijke verschillen kregen de nadruk. In de negentiende eeuw werd ‘ras’ een belangrijk concept, juist ook op het politieke vlak, vanwege de wetenschappelijke autoriteit die er aan de verschillende racistische theorieën werd verbonden.⁹

In vergelijking met andere Europese koloniale mogendheden, kende de Indische samenleving een zekere tolerantie ten opzichte van niet-Europese bevolkingsgroepen. In haar verslag over een reis door onder andere Indië merkte Aletta Jacobs (1854-1929) over de tolerantie in de kolonie ten opzichte van de gemengdbloedige bevolkingsgroep op dat “onze sociale gelijkstelling van den Indo-Europeaan met den volbloed Europeaan” opvallend was in vergelijking met andere Europese overzeese gebiedsdelen.¹⁰

Ondanks deze ‘tolerantie’ werd ook de koloniale samenleving in Nederlands-Indië gekenmerkt door een sterke raciale gelaagdheid. In 1923 stelde de Volksraad vast dat koloniale overheersing en het rascriterium bij elkaar

hoorden: “Het rasbesef is de polsslagen van de koloniale samenleving.”¹¹

Vooraf in de negentiende eeuw, met de opkomst van racistische theorieën, werd het rassenbewustzijn, ook in het tolerante Indië, groter. In de eeuwen daarvoor waren in eerste instantie religie en later landaard de criteria op basis waarvan de verschillende bevolkingsgroepen in Indië ingedeeld werden. Vanaf 1854 werden de inwoners van Nederlands-Indië ingedeeld in ‘Europeanen en met Europeanen gelijkgestelden’, en in ‘Inlanders en met Inlanders gelijkgestelden’.¹² Deze indeling bood de Europese overheersers de mogelijkheid om niet-Europeanen uit te sluiten van bepaalde voordelen.

Toen de Europese bevolkingsgroep in 1854 werd uitgebreid, reageerden de ‘volbloed’ Europeanen hierop door de culturele voorwaarden voor (sociale) voordelen duidelijker te definiëren.

Indisch-Nederlandse vrouw met kind.

In Nederland geboren vrouwen zouden een belangrijke rol gaan spelen bij het vaststellen van de grenzen van de groep waartoe zij behoorden. De komst van meer Nederlandse vrouwen naar Nederlands-Indië had belangrijke sociale gevolgen. Eén daarvan was een snellere europeanisering van de samenleving. De invloed van de (deels) Aziatische partners van Europese mannen werd, vanaf het einde van de negentiende eeuw, steeds meer vervangen door de invloed van Nederlandse echtgenotes. Nederlandse echtgenotes namen Nederlandse ideeën met zich mee naar de kolonie. Deze ideeën werden sterk beïnvloed door de verschillende racistische theorieën die in Europa populair waren. In Europa geboren (en getogen) vrouwen waren niet alleen overbrengers van racistische ideeën naar de kolonie, zij brachten ze ook in de praktijk.

De gesloten leefomgeving waarin Nederlandse vrouwen in Indië terecht kwamen, was voor hen gecreëerd. De bestaande koloniale omgeving werd voor Nederlandse vrouwen

niet geschikt geacht. *Totokvrouwen* (vrouwen die in Europa geboren waren en tot de sociale bovenlaag behoorden) waren te gevoelig en het klimaat in Indië te warm en afmattend. Aan het einde van de negentiende eeuw moest (en kon) de koloniale omgeving geschikt gemaakt worden voor Nederlandse echtgenotes. De Europese normen en waarden van deze vrouwen hadden gevolgen voor de verhoudingen tussen Europese en niet-Europese bevolkingsgroepen. Nederlandse vrouwen in de kolonie eisten aan het einde van de negentiende eeuw een grotere en duidelijkere raciale scheiding. Dit werd soms ook door de mannen om hen heen, voor hen geëist. De grenzen tussen Europeanen en niet-Europeanen moesten duidelijk zijn, net als de sociale positie van de verschillende groepen in de samenleving.¹³

De Indische samenleving was zowel sociaal als raciaal sterk gelaagd. Nederlandse vrouwen in Indië hadden als koloniale ‘taak’ eenheid te creëren onder de Europese bevolking. Een gesloten Europese groep, die de kolonie bestuurde, zou het prestige onder de inheemse bevolking vergroten. De Europese groep moest een eenheid vormen, blank blijven en een bevoorrechte positie behouden ten opzichte van de inheemse bevolking. Dit alles kwam voort uit een veronderstelde blanke superioriteit. Onduidelijke grenzen tussen Europeanen en de inheemse bevolking (of heersers en overheersten) zouden de Europeanen beroven van hun koloniale autoriteit. Fysieke en culturele vermenging zou hen tevens beroven van een zekere zuiverheid als groep; een zuiverheid waar de superioriteit van de groep op gebaseerd werd.¹⁴ Door de invoer van Nederlandse vrouwen in Indië konden de problemen van rassenvermenging en ‘verindisching’ van Europese mannen (deels) worden tegengegaan. *Totokvrouwen* waren voor een deel verantwoordelijk voor het behoud van het Europese prestige en het beschermen van de bevoorrechte positie van de Europese groep. Zij hadden als taak zowel het Europese ‘ras’ als de Europese cultuur in de kolonie in stand te houden en te beschermen tegen invloeden van buitenaf. ‘Verindisching’ en rassenvermenging moesten tegengegaan worden om zo een duidelijkere scheiding tussen de Europese en niet-Europese bevolking te creëren. Nederlandse echtgenotes werden zowel binnen als buiten het gezin ingezet om de gewenste scheiding tussen groepen te realiseren.

Binnen de sterk gelaagde samenleving van Nederlands-Indië waren het prestige en de superieure positie van de Europeanen, zoals gezegd, zeer belangrijk. Om deze te kunnen waarborgen bestonden er in Indië allerlei ongeschreven gedragsregels waar leden van de Europese groep niet van mochten afwijken. Om het koloniale gezag in stand te kunnen houden was het van groot belang om (als groep) te voldoen aan een perfect beeld van koloniale overheersers. Elke Europese inwoner van de Nederlandse kolonie in Azië moest een *flawless embodiment of racial prestige* zijn.¹⁵ Elke Europeaan die niet voldeed aan het beeld van de perfecte koloniaal, vormde een bedreiging voor het gezag van >>

de gehele Europese groep. Een minderheid kon een miljoenen zielen omvattende inheemse bevolking slechts overheersen wanneer zij, als groep, een zekere grootsheid uitstraalden en er een duidelijk onderscheid bestond tussen beide groepen. Dit betekende in feite dat de blanke koloniale elite zich afzijdig hield van de inheemse bevolking. De Europese elite moest een eenheid vormen en het respect van de andere (inheemse) groep krijgen en behouden.¹⁶ Dat was de enige manier waarop, zoals journalist C.K. Elout het in 1926 schreef: “Wij Nederlanders, volkje van 7 miljoen [...] daar aan den evenaar een bevolking van 50 miljoen zielen [kunnen regeren] [...] met nog geen 170.000 Europeanen (allen, ook de elementen buiten het bestuur en de ‘Staatsblad-Europeanen’ inbegrepen).”¹⁷ De sociale afstand tussen de Europese en inheemse bevolking van Nederlands-Indië moest hoe dan ook bewaard worden. Deze scheiding werd voor een deel door Nederlandse vrouwen gecreëerd. Het ging hierbij voornamelijk om de invloed die zij uitoefenden op het alledaagse van het koloniale leven in Indië.

Het alledaagse leven van Nederlandse vrouwen in de kolonie

Ondanks dat de koloniale samenleving in Nederlands-Indië aan het einde van de negentiende eeuw Europeeser geworden was, bleef de Indische maatschappij voor nieuwkomers vreemd. Voor sommige Nederlandse vrouwen was Indië zo anders dan alles dat zij gewend waren, dat de Nederlandse kolonie evengoed op de maan had kunnen liggen als in Azië.

Van het schip, dat hen naar Indië bracht, stapten zij de Indische wereld binnen. Deze koloniale wereld was ontstaan uit een eeuwenlange samensmelting van Europese en inheemse elementen. Elk nieuw aangekomen lid van de koloniale bevolking reageerde anders op zijn of haar nieuwe ‘thuis’. Officiersechtgenote Marie van Zeggelen (1870-1957) schreef: “Er zijn Hollandsche vrouwen van allerlei gehalte [...] die allen weer Indië anders vinden en zich anders gedragen.”¹⁸

Binnen deze vreemde omgeving moesten Nederlandse vrouwen hun plek zien te vinden. Tegelijkertijd moesten zij de koloniale overheersing met hun aanwezigheid en gedrag ondersteunen. Nederlandse vrouwen bevonden zich in de kolonie in een dubbele positie. Zij waren aan de ene kant vertegenwoordigers van het koloniale gezag. Aan de andere kant waren Nederlandse vrouwen binnen de heersende Europese elite ondergeschikt aan hun echtgenoten. Ook voor Nederlandse vrouwen golden er strikte gedragsregels. Het gedrag van iedere Europeaan in de kolonie moest immers passen binnen het beeld van de perfecte koloniaal. Deze gedragsregels beperkten de mogelijkheden van Nederlandse vrouwen op politiek en economisch gebied en binnen haar eigen gezin. Dit gebrek aan opties stond in scherp contrast met de onbeperkte mogelijkheden die Europese mannen in Indië leken te hebben.¹⁹

Net als in Nederland waren vrouwen in Indië

Baboe met Europese kinderen (1934).

belast met het huishouden. In tegenstelling tot de meeste vrouwen in Nederland, staken zij in Indië zelden zelf de handen uit de mouwen. In Indië had elk Europees gezin daarvoor bedienden. De belangrijkste dagelijkse taak van Nederlandse vrouwen in de kolonie was dan ook het leidinggeven aan hun bedienden. Dat ook dit een zeer vermoeiende dagtaak kon zijn wordt duidelijk in het werk van de echtgenote van de gouverneur van de Vorstenlanden, Beata van Helsdingen-Schoevers (1886-1920): “En moeder? Die heeft aan haar huishouden een zware en hulpeloze taak. Wanneer zij zich twee dagen ergens niet persoonlijk mee bemoeit, is de zaak in het honderd geloopt! Met elke kleinigheid heeft zij zich op te houden, alles vereischt een voortdurende scherpe en vermoeiende controle. Het feit dat men in een Indische huishouding eigenlijk nooit klaar, nooit

geregeld is – de ongeschikte, ongetrainde, vaak onwillige werkkrachten, waarmee men arbeiden moet, – het is alles van een enerveerende uitputting [...]”²⁰ Door de constante aanwezigheid van bedienden binnen het huishouden was het risico van vervaging van de scheidslijnen tussen Europeanen en de inheemse bevolking groot. De grens tussen het Europese en het inheemse kwam door alledaagse aspecten van het koloniale leven, zoals de inheemse bedienden en *baboes* (kindermeisjes), binnen het gezin te liggen. Het gedrag van Nederlandse vrouwen binnen de huiselijke sfeer werd hierdoor een openbare aangelegenheid die sterk verbonden was met de koloniale overheersing. Ook binnen het gezin hadden Nederlandse vrouwen immers de taak het blanke prestige van de Europese groep overheersers in stand te houden.

Aanvankelijk huisden de bedienden bij de Europese gezinnen op het erf: in verschillende bijgebouwen op het terrein rond het Europese huis woonden zowel de bedienden als hun familieleden. Aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw gingen de bedienden na hun werkdag steeds vaker terug naar hun eigen huizen in de *kampong*; de ‘woonwijk’ voor de inheemse bevolking in een dorp of stad. De grotere afstand tussen bedienden en het Europese gezin was een van de gevolgen van de europeanisering van de koloniale samenleving. Het toont aan dat er een striktere scheiding kwam tussen het Europese en het inheemse. De aanwezigheid van de inheemse bedienden binnen het huishouden bracht een zekere spanning met zich mee. Inheemse bedienden vormden voor een groot deel de dagelijkse leefomgeving van de Europeanen en maakten er ook deel van uit. De meeste Europese gezinnen hadden ten minste zes bedienden. De reden hiervoor was, volgens residentsdochter Augusta de Wit (1864-1939) dat “*though the Javanese is not lazy – as he is often and unjustly accused of being – yet he is so slow, that the result is the same, and one needs two or even three native servants, for work which one Caucasian would*

30792 [foto Albuminedruk] KITLV Leiden

Bedienden te Batavia (circa 1860). Op deze foto poseren 5 bedienden. De meeste Europese gezinnen in Indië hadden zowel mannelijke als vrouwelijke bedienden.

dispatch in the same time".²¹

Ondanks hun nabijheid was het noodzakelijk om een duidelijke scheiding aan te geven tussen de beide groepen.²² Deze tweeslachtige houding van de Europese groep ten opzichte van hun bedienden toont een tegenstrijdige houding van Europeanen in Indië ten opzichte van hun Indische omgeving in het algemeen. Aan de ene kant waren de inheemse wereld en de inheemse bedienden erg dichtbij. Aan de andere kant was er sprake van een noodzakelijke afstand die tot beide bewaard moest worden, met het oog op de macht, het prestige en de superioriteit van de Europese groep.²³ De aanwezigheid van leden van de inheemse bevolking in het alledaagse leven van Europeanen in Nederlands-Indië was een overtreding van de, voor het koloniale gezag zo belangrijke, grenzen tussen Europeanen en niet-Europeanen. Vooral Nederlandse echtgenotes kwamen elke dag weer in aanraking met de dubbele situatie van nabijheid en afstand. Als koloniale huisvrouwen hadden Nederlandse echtgenotes de taak te heersen over zowel het hun bekende (het huishouden), als het onbekende (de inheemse bedienden). Nederlandse vrouwen kwamen aan het einde van de negentiende eeuw naar Indië met hun eigen normen en waarden. Zij waren, beïnvloed door racistische ideeën, overtuigd van de superioriteit van het blanke ras en van hun macht. Daarnaast hadden zij hun eigen westerse opvattingen met betrekking tot hygiëne en de opvoeding van hun kinderen. In Indië moesten zij zich echter aanpassen aan een tropische omgeving en aan onbekende Indische gebruiken.

De basisregels

Voor de omgang met inheemse huisbedienden hadden Europese echtgenotes zich aan drie basisregels te houden. Regel een bestond eruit dat de Europese vrouw des huizes zelf acceptabele hulpen van haar bedienden moest maken. In de praktijk betekende dit dat de Europese vrouw haar inheemse bedienden moest onderwijzen, controleren en vervolgens nogmaals moest instrueren en controleren. Tweede regel: Europese vrouwen moesten altijd het goede voorbeeld geven. En tenslotte bepaalde regel drie dat Europese huisvrouwen onder alle omstandigheden hun zelfbeheersing moesten bewaren. Nederlandse vrouwen behoorden kalm te blijven, zelfbewust te zijn, nooit kwaad, maar altijd kordaat en superieur.²⁴ Woede was een 'verboden' emotie voor Nederlandse vrouwen in Indië wanneer zij omgingen met (of zichtbaar waren voor) inheemse bedienden. Woede kon het prestige van de Europese groep in de ogen van de inheemse bedienden (bevolking) verminderen. En juist het behoud van het blanke aanzien was een van de redenen om bedienden te hebben, hun taal te spreken en enige kennis te hebben van de inheemse cultuur. Pas aangekomen *njonjas* (aanspreektitel van de Indische mevrouw, de vrouw des huizes) behoorden van hun bedienden het nodige van de lokale gewoonten te leren. De bedienden waren vaak de enige leden van de inheemse bevolking waar-

mee zij regelmatig in contact kwamen. Het was dan ook belangrijk dat Europese vrouwen zo snel mogelijk Maleis leerden spreken, bij voorkeur al op de boot naar Indië. Op hun beurt moesten de Nederlandse vrouwen hun inheemse bedienden opvoeden. Het was van groot belang dat Nederlandse echtgenotes zich actief met het huishouden bleven bemoeien. De goede oude tijd waarin Europese vrouwen de hele dag in hun schommelstoel of *krossi malas* (lange ligstoel) konden blijven liggen om vanuit hun stoel bevelen aan hun bedienden te geven, "terwijl zij er zelf meestal nog een lijfbediende op nahielden, die haar op haar wenken bediende", was voorbij.²⁵

Met de dubbelzinnige situatie, waarin huisbedienden vertrouwenspersonen waren, maar tegelijkertijd ook een bedreiging vormden, moesten Nederlandse vrouwen in Indië vaak

dag moesten Europese vrouwen, net als hun echtgenotes, hun superieure houding bewaren, zowel in gedrag als uiterlijk. Uiterlijke kenmerken zijn immers voor een ieder waarneembaar en dus belangrijk voor de beeldvorming van een persoon of groep.

De kledingstijl van Europeanen in de kolonie

Al in de eerste dagen van koloniale overheersing door de Verenigde Oost-Indische Compagnie was kleding een manier om de Europese status van een persoon te benadrukken en de Europese groep te onderscheiden van de inheemse bevolking. Hoe een persoon gekleed ging, bepaalde voor een groot deel hoe deze persoon door de rest van de koloniale samenleving werd gezien. Sociale status werd mede be-

38399 [foto Albuminedruk] [Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV) Leiden]

Europees gezin in een auto voor hun woning (circa 1910). Aan het begin van de twintigste eeuw waren Europese voorwerpen een manier om het onderscheid tussen Europeanen en de inheemse bevolking te benadrukken.

alleen omgaan. Na hun werk waren de meeste echtgenotes te moe om zich ook nog eens druk te moeten maken om de huishoudelijke kleinigheden waar hun vrouwen zich mee bezighielden. Deze kleinigheden vormden echter voor de meeste Europese vrouwen in Indië een groot deel van de wereld waarin zij zich dagelijks bevonden. Vaak kwamen Nederlandse vrouwen al op relatief jonge leeftijd naar de kolonie. Daar aangekomen kwamen zij meteen in aanraking met de onbekende Indische wereld. Zij werden al snel verantwoordelijk voor hun Europese huishouden, waar zij zelfs slechts leiding mochten geven aan bedienden, die een vreemde taal spraken en uit een andere cultuur afkomstig waren. Binnen hun eigen huishouden in een vreemde wereld, werden zij geacht hun kalmte te bewaren. Op elk moment van de

paald door uiterlijkheden en was daaraan ook af te lezen.

Net als veel andere aspecten van het dagelijkse leven in Nederlands-Indië waren ook de kledinggewoonten van de Europeanen en hun (deels) Aziatische vrouwen sterk beïnvloed door de omstandigheden in Indië. Daar veranderde rond het einde van de negentiende eeuw niet veel aan. Ook vrouwen die vanuit Nederland naar de kolonie trokken droegen deze Indische kleding, die zij vaak vanuit Europa meenamen. De Wit schreef in haar reisverslag over de kledinggewoonten van zowel Europese mannen als vrouwen: "[T]he ladies – here is another surprise for the newcomer! – all attired in what seems to be the native dress of sarong and kabaya! And, if it must be confessed of the ladies' costume, what must be said of the garb >>

some men have the courage to appear in? [...] A kabaya and trousers of thin sarong-stuff gaily sprinkled with blue and yellow flowers, butterflies, and dragons!"²⁶ Deze 'inheemse' kleding werd echter alleen thuis gedragen en was, volgens De Wit vooral praktisch: "*And it must be admitted that both men and women enjoy better health in Java, under this colonial regime of dressing than in the British possessions, where they cling to the fashions of Europe.*"²⁷ 's Avonds, wanneer het koeler werd, werd er Europese kleding uit de kast gehaald. Er bestond in Indië dan ook een scheiding tus-

pees vast te stellen. De verschillende kledingstijlen bijvoorbeeld, gaven zowel het onderscheid als het sociale verschil tussen bevolkingsgroepen aan. Europese kleding hielp de Europeanen in Indië met het tonen van hun stand en superioriteit als leden van de groep koloniale overheersers. Aan de manier waarop zoiets alledaags als kleding een middel kon zijn om de superioriteit en macht van een bepaalde groep ten opzichte van een andere groep uit te drukken, wordt duidelijk dat het binnen de koloniale samenleving belangrijk was dat er een bepaald beeld bestond van zowel de eigen als

Europese vrouwen en kokki aan het werk in de keuken (zonder datum).

Op deze foto houden twee Europese vrouwen toezicht op het werk van kokki (vrouwelijke bediende, kok). De twee dames dragen luchtige, Europese zomerkleding.

visites en ook recepties in Indië werden gekenmerkt door een formele, plechtige sfeer, waarbinnen angstvallig vastgehouden werd aan de onderlinge sociale rangorde. Elke Europeaan in Indië deed mee aan deze formele bezoeken.

Indisch feministe en schrijfster Mina Kruseman (1839-1922) schreef over een receptie waarop ook de gouverneur-generaal aanwezig zou zijn het volgende: "Wat was die ontvangst c é r é m o n i e u s! het was alsof elke steen, elke zandkorrel gemerkt was en of dezelfde merken onder de voetzolen der aanwezigen stonden en elke voetzool het merk dekken moest dat gelijk was aan het hare! Geen eigen wil, geen leven, geen vrijheid, – het was een m é c a n i q u e receptie. Iedereen stond waar hij staan moest, keek zoals hij kijken moest, sprak zoals hij spreken moest, bewoog zich zoals hij zich bewegen moest."²⁸

Europeanen in Indië bleven vasthouden aan sociale rangen en standen. Positie betekende alles binnen de Indische samenleving. Een van de aspecten van goed koloniaal gedrag was dan ook het aanpassen aan deze sociale hiërarchie.

In de stedelijke omgevingen, waarin de meeste Europeanen leefden en waar zij allemaal te maken kregen met de sociale rangorde, bestonden sociale spanningen. Veel Europese vrouwen, die vaak een echt doel in hun dagelijkse leven misten, hielden zich dan ook bezig met het verspreiden van geruchten. Als er binnen de Europese groep, waarin iedereen elkaar kende, iets gebeurde dan werd dit tot in de details besproken. Voor veel Nederlandse vrouwen was het dagelijkse leven gevuld met nietsdoen, temidden van een groep inheemse bedienden, met af en toe de mogelijkheid tot een praatje met (en over) een Europese kennis.

Hun dagelijkse bestaan bestond vooral uit verveling en een zekere angst ten opzichte van hun inheemse bedienden. Het sociale leven van Nederlandse vrouwen in Indië bleef beperkt tot de Europese groep waartoe zij behoorden. Voor sommige Nederlandse vrouwen in de kolonie waren er echter geen andere Europeanen in de buurt. Vooral in de buitengewesten was er sprake van eenzaamheid onder Europese vrouwen. Zij waren overdag meestal alleen met hun bedienden en hadden feitelijk niet veel te doen, terwijl hun echtgenoten zich volledig aan hun werk wijdde. Veel Nederlandse vrouwen in de afgelegen gebieden van de kolonie, voelden in het vreemde Indië heimwee naar hun Europese thuis.

Nederlandse vrouwen in Indië verdeelden hun tijd tussen hun huishouden en sociaal vermaak. In het openbare leven, dat vooral plaatsvond tijdens de koelere uren van de dag, kwamen zij alleen Europeanen tegen. Daar konden personen van niet-Europese afkomst tussen zitten. Bij de Europese groep hoorden immers ook personen van gemengde en zelfs van Aziatische afkomst. Aangezien Europeanen samen het aanzien onder de inheemse bevolking moesten bewaren, behoorden alle Europeanen, dus ook die van gemengde en Aziatische afkomst, naar buiten toe een eenheid te vormen. Binnen hun privésfeer werden Nederlandse ko-

sen kleding voor openbare en privégelegenheden. Voor het openbare leven in Indië gold de Europese norm. Dit betekende nette uitgaanskleding voor zowel mannen als vrouwen. In sommige gevallen betekende dit zelfs dat vrouwen in Indië een korset droegen. Dit was in Nederland normaal, maar in de kolonie ongebruikelijk. De onpraktische en oncomfortabele Europese kleding werd echter wel iets aangepast aan de warmte in Indië. In en om het eigen huis (of dat van goede vrienden) was de kleding van Europeanen meestal beter geschikt voor het tropische klimaat. Europese vrouwen droegen thuis, geheel volgens de Indische traditie, een *sarong* (rond de heupen gedragen doek) en *kebaja* (overhangend jak). Ook Europese mannen droegen thuis een slaapbroek met daarop een mannen**kebaja** of *baadje* (soort jak of hesje).

Aan het einde van de negentiende eeuw gingen Europese vrouwen 's avonds Europees gekleed, terwijl zij het zich overdag gemakkelijk maakten in Indische kleding. Aan het begin van de twintigste eeuw veranderde dit geleidelijk. Het dragen van de Indische *sarong* en *kebaja* werd, zelfs binnen de eigen omgeving van het gezin, gezien als onfatsoenlijk en té Indisch voor Nederlandse dames. Het dragen van Europese kleding werd zo een manier om zich te onderscheiden van de inheemse en Indische bevolking.

Westerse voorwerpen en kleding verdrongen steeds vaker het Indische en werden gebruikt om de grenzen tussen Europees en niet-Euro-

de andere groep. Voor de Europese groep was het, met het oog op de koloniale overheersing, belangrijk dit beeld te beschermen.

Omgangsregels binnen de kolonie

In de Nederlandse kolonie waren Europeanen op elkaar aangewezen. Zij gingen alleen met elkaar om. Binnen de Europese groep was er sprake van een soort saamhorigheidsgevoel. Dit gevoel van bij 'de groep' horen was in zekere zin noodzakelijk, omdat de Europese groep als een minderheid de inheemse meerderheid overheerste. Alle blanke Europeanen in Indië behoorden tot deze minderheid. Ondanks het 'wij-gevoel' onder Europeanen in Indië was er ook binnen deze groep sprake van een hiërarchie, die duidelijk zichtbaar werd tijdens de vele sociale gelegenheden die de kolonie rijk was. Aan het begin van de avond, wanneer het iets koeler werd, begonnen voor de Europeanen in Indië de eerste bezoeken aan intieme vrienden. Later op de avond werd het tijd voor de officiële gelegenheden. In de kolonie gingen de Europeanen graag en veel bij elkaar op bezoek. Het sociale leven in Indië stond bekend om haar gastvrijheid en een Europeaan zou nooit een dichte deur vinden bij een mede-Europeaan. Naast *mampirs* (informele bezoeken) aan vrienden, waren officiële visites een belangrijk onderdeel van het openbare leven in de Nederlandse kolonie. De meeste van deze officiële

loniale vrouwen echter omringd door leden van de inheemse bevolking. Binnen het huishouden waren inheemse bedienden altijd aanwezig, vaak tot ergernis van Nederlandse huisvrouwen. In het openbare leven gingen Nederlandse vrouwen alleen met leden van hun eigen Europese groep om. Buiten deze beperkte leefwereld van Nederlandse vrouwen in Indië werd de kolonie echter bevolkt door miljoenen mensen, die niet tot de Europese groep en zelfs niet tot de groep inheemse huisbedienden behoorden. Nederlandse vrouwen in Indië behoorden tot de groep overheersers en werden sterk beïnvloed door westerse ideeën met betrekking tot de koloniale overheersing. En juist bij die groep, bij koloniale regimes, bestond een sterk kleur-

307944 [foto Albumindruk] KITLV Leiden]

Huishoudster (njai) op Java (circa 1870). Bij gebrek aan Nederlandse vrouwen in Indië 'troosten' veel Nederlandse mannen zich met een njai. Zij was, zoals aan haar witte kebaja te zien is, de vrouw des huizes in het huishouden van haar Europese Toewan (heer).

rassenbewustzijn.²⁹ Mede door deze sterke gevoelens met betrekking tot kleur en ras, kwamen Nederlandse vrouwen in Indië nauwelijks in aanraking met de inheemse bevolking buiten de grenzen van hun gezin. Contact met leden van de inheemse bevolking bleef meestal oppervlakkig en als gevolg daarvan kregen uiterlijkheden een grote betekenis toegeschreven. Van Zeggelen schreef over de inheemse bevolking: "men heeft alleen maar de sfinxachtige gezichten, de donkere nachtoogen der oosterlingen te zien, om te weten hoe oneindig ver deze mensen van ons afstaan."³⁰ Aspecten van het inheemse dagelijkse leven, waarvan Nederlandse vrouwen af en toe vluchtig iets te zien kregen, waren zaken waarvan velen niets begrepen en sommigen ook niets wilden begrijpen. Voor veel Nederlandse vrouwen was de inheemse bevolking onderdeel van het vreemde van de kolonie. In verhalen en reisverslagen van Nederlandse vrouwen over Indië werd de inheemse bevolking vaak beschreven als een

vreemd onderdeel van het, al net zo vreemde, Indische landschap.

Alledaags racisme?

Nederlandse koloniale vrouwen waren niet per definitie racistischer dan Europese mannen of andere koloniale vrouwen in hun houding tegenover de inheemse bevolking van Indië. Zij werden sterk beïnvloed door hun tijd en positie. Als Nederlandse (blanke) vrouwen waren zij indirect betrokken bij het koloniale gezag, dat zich aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw bewuster werd van rassenverschillen. In een tijd waarin koloniale regimes steeds vaker een racistische (wetenschappelijke) rechtvaardiging zochten voor hun koloniale onderneming, werden ook Nederlandse vrouwen door dergelijke ideeën beïnvloed. Hun houding tegenover de inheemse bevolking was er een die uitging van deze westerse overtuigingen. Het blanke ras vonden zij superieur ten opzichte van gekleurde rassen. Met deze opvattingen in het achterhoofd benadrukten Nederlandse vrouwen nogmaals het onderscheid tussen de eigen, in hun ogen superieure en de andere, inferieure, groepen binnen de koloniale samenleving. Het concept ras had in Indië ook invloed op het dagelijkse leven van Nederlandse vrouwen. Misschien zonder het te beseffen maakten Nederlandse koloniale vrouwen met hun dagelijkse gedrag onderscheid tussen bevolkingsgroepen op basis van raciale verschillen. Ras was dan misschien niet allesbepalend in Nederlands-Indië, tegenover leden van andere rassen bestonden onder koloniale vrouwen wel degelijk vooroordelen. Zowel gemengdbloedige personen met Europese status als leden van de inheemse bevolking werden, in eerste instantie, voornamelijk op hun uiterlijke kenmerken beoordeeld. Op basis van onder andere huidskleur, kregen zij aan hun 'ras' toegekende eigenschappen toegeschreven en werden zij tot de 'anderen' gerekend. Nederlandse vrouwen werden net als andere Europeanen in de koloniën geconfronteerd met een koloniale samenleving waarin 'ras' een belangrijk begrip was. Zij werden sterk beïnvloed door de omgeving en de sociale groep waarin zij zich bevonden. Nederlandse vrouwen in Indië werden niet alleen beïnvloed door het rassenbewustzijn in de kolonie, zij droegen er ook aan bij. Zij hielden het blanke prestige in stand en verduidelikten de grenzen, die in eerdere eeuwen koloniale overheersing vervaagd waren. Door hun correcte koloniale gedrag van alledag droegen Nederlandse vrouwen in Indië indirect bij aan de koloniale overheersing van de Nederlandse kolonie in Azië. Kolonialisme was dus niet alleen een mannen-, maar ook zeker een vrouwenzaak. ///

Noten:

- 1 C.H. Razoux Schultz-Metzer, 'De werkende vrouw', in: C.H. Wormser (red.), *Zóó leven wij in Indië*. Deventer, 1986, p. 47.
- 2 Lawrence A. Hirschfeld, *Race in the making. Cognition, culture and the child's construction of human kinds*. Cambridge en Londen, 1996, p. 11.
- 3 Beata van Helsingingen-Schoevers, *Indië en Europa. Fragmenten. Causerieën en beschouwingen over het leven in Ned. Indië. Over de vrouw en het kind en hun belangrijke problemen*. Leiden, 1929, p. 149.

- 4 Nicole Lucas, 'Trouwverbod, inlandse huishoudsters en Europese vrouwen: Het concubinaat in de planterswereld aan Sumatra's Oostkust 1860-1940', in: Jeske Reijs e.a. (red.), *Vrouwen in de Nederlandse koloniën. Zevende jaarboek voor vrouwen geschiedenis* (1986). Nijmegen, 1986, p. 78.
- 5 Tessel Pollmann, 'Bruidstraantjes. De koloniale roman, de njai en de apartheid', in: Jeske Reijs e.a. (red.), *Vrouwen in de Nederlandse koloniën...*, p. 102 en p. 109.
- 6 Ann Laura Stoler, 'Genealogies of the intimate. Movements in colonial studies', in: Ann Laura Stoler, *Carnal knowledge and imperial power. Race and the intimate in colonial rule*. Berkeley, Los Angeles en Londen, 2002, p. 2.
- 7 Robert J.C. Young, *Colonial desire. Hybridity in theory, culture and race*. Londen en New York, 1995, pp. 91-92 en Marion O'Callaghan, 'Introductory notes', in: C. Guillaumin (red.), *Sociological theories: race and colonialism*. Poole, 1980, pp. 7-8.
- 8 Colette Guillaumin, 'The idea of race and its elevation to autonomous, scientific and legal status', in: C. Guillaumin (red.), *Sociological theories: race and colonialism...*, p. 46 en R. Wodak en M. Reisigl, 'Discourse and racism: European perspectives', in: *Annual review of anthropology* 28. 1999, p.195.
- 9 Michael Banton, 'Ethnic groups and the theory of racial choice', in: C. Guillaumin (red.), *Sociological theories: race and colonialism...*, p. 493 en Klaus Ernst, 'Racism, racist ideology and colonialism, past and present', in: C. Guillaumin (red.), *Sociological theories: race and colonialism...*, p. 454.
- 10 Aletta Jacobs, *Reisbrieven uit Afrika en Azië. Benevens enkele brieven uit Zweden en Noorwegen*. Almelo, 1913, pp. 461-462.
- 11 Citaat afkomstig uit: Handelingen Volksraad. 16 juli 1923, 1006, aangehaald in C. Fasseur, 'Hoeksteen en struikelblok. Rassenonderscheid en overheidsbeleid in Nederlands-Indië', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 105. 1992, p. 218.
- 12 Fasseur, 'Hoeksteen en struikelblok...', p. 222 en W.E. van Mastenbroek, *De historische ontwikkeling van de staatsrechtelijke indeeling der bevolking van Nederlandsch-Indië*. Wageningen, 1934, pp. 62-63.
- 13 Ann Laura Stoler, *Carnal knowledge and imperial power...*, p. 55 en Frances Gouda, *Dutch culture overseas. Colonial practice in the Netherlands-Indies 1900-1942*. Amsterdam, 1995, p. 114.
- 14 Robert J.C. Young, *Colonial desire. Hybridity in theory...*, p. 23 en p. 25.
- 15 Satoshi Mizutani, 'Rethinking inclusion and exclusion: the question of mixed-race presence in late colonial India', in: www.sussex.ac.uk/history/documents/satoshimizutani.pdf, 10 augustus 2005.
- 16 L. Turksma, *Nederlanders in Nederlands-Indië. Sociologische interpretatie van een verleden tijd*. Amersfoort en Leuven, 1987, pp. 21-22.
- 17 C.K. Elout, *Indisch dagboek*. Santpoort, 1926, p. 6. Staatsblad-Europeanen waren personen die de status van met Europeaan gelijkgestelden hadden gekregen.
- 18 Marie van Zeggelen, *Indrukken van een zwerveling. De Hollandse vrouw in Indië*. Schoorl, 1989, p. 14.
- 19 Ann Laura Stoler, *Carnal knowledge and imperial power...*, pp. 41-42.
- 20 Beata Van Helsingingen-Schoevers, *Indië en Europa. Fragmenten. Causerieën...*, p. 126.
- 21 Augusta de Wit, *Java. Facts and fancies*. Oxford en New York, 1984, p. 72.
- 22 Ann Laura Stoler, 'A sentimental education. Children on the imperial divide', in: Ann Laura Stoler, *Carnal knowledge and imperial power...*, p. 133.
- 23 Elisabeth Locher-Scholten, 'Orientalism and the rhetoric of the family: Javanese servants in European household manuals and children's fiction', in: *Indonesia*, 58. 1994, p. 32.
- 24 Beata Van Helsingingen-Schoevers, *Indië en Europa. Fragmenten. Causerieën...*, p. 176 en Marie C. Vanger-Frank, *Leonore's huwelijk. Nederlandsch-Indisch verhaal*. Leiden, 1879, pp. 103-104.
- 25 Razoux Schultz-Metzer, *De werkende vrouw*, in: C.H. Wormser (red.), *Zóó leven wij...*, p. 47.
- 26 Augusta De Wit, *Java. Facts and...*, p. 18.
- 27 Augusta De Wit, *Java. Facts and...*, p. 18.
- 28 Mina Kruseman, *Een huwelijk in Indië's Gravenhage*, 1873, p. 229.
- 29 Ulbe Bosma, Remco Raben en Willem Willems, *De geschiedenis van Indische Nederlanders*. Amsterdam, 2006, p. 147.
- 30 Marie van Zeggelen, *Indrukken van een zwerveling...*, p. 193.

Drs. Karin Hietkamp (1983) studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. In 2007 studeerde ze af met de scriptie 'Senang in Indië. De rol van ras in het alledaagse leven van Nederlandse vrouwen in een koloniale samenleving'. Contact: khietkamp@gmail.com.

Het onbekende levensverhaal van de bekende Antwerpse dichteres Alice Nahon

‘Ik heb de liefde liefgehad’

Behalve Guido Gezelle verkocht geen enkele Vlaamse dichter beter dan Alice Nahon (1896-1933). Hoewel de poëzie indertijd enthousiast werd onthaald door zowel het grote publiek als de literaire kritiek in Vlaanderen en Nederland, wordt haar werk vandaag de dag afgedaan als sentimenteel gerijmel of ‘Gartenlaubepoëzie’ (naar het conservatieve Duitse massablad) zoals haar ietwat afgunstige tijdgenoot Paul van Ostaïjen het noemde. Maar wie was de vrouw achter dit fenomeen? De bestaande biografische schetsen waren eerder hagiografisch van inslag en bevestigden Nahons imago van ‘weemoedig kwijnmeisje’. Voor het schrijven van haar biografie, ben ik terug gegaan naar archivalische bronnen.

/ Manu van der Aa /

Nog voor Alice Nahon in 1920 haar eerste dichtbundel *Vondelingskens* publiceerde, had het lezerspubliek zich al een beeld gevormd van de dichteres dat aansloot bij de teneur van haar poëzie maar dat niet met de werkelijkheid strookte, namelijk dat van een ziekelijk, doodbraaf, gelovig en eenvoudig meisje. In mijn biografie heb ik onderzocht hoe dat beeld is ontstaan en waarom het tot op vandaag is blijven bestaan.

Hoewel ze er deels zelf verantwoordelijk voor was, heeft Nahon zich herhaaldelijk verzet tegen deze beeldvorming, bijvoorbeeld door haar derde bundel, *Schaduw* (1928), tegen de wil van haar vader – die ook haar uitgever was – zonder een (verleidelijke) portretfoto en met een voor haar atypisch modernistische omslag te laten verschijnen. Na de lauwe ontvangst van deze bundel, legde Nahon zich bij het van haar gevormde beeld neer en speelde de rest van haar leven de rol van “weemoedig kwijnmeisje”, zoals Jan Boon haar ooit typeerde.¹

Enkele jaren na haar dood publiceerde de journalist Renaat Korten een biografische schets waarin hij weliswaar enkele gegevens corrigeerde, maar waarmee hij de ‘mythe Nahon’ tegelijkertijd vergrootte.² Kortens hagiografische stuk heeft lange tijd gediend als basis voor latere biografische bijdragen over haar. In wat volgt ga ik wat dieper in op enkele steeds weer herhaalde ‘levensfeiten’ die deel uitmaken van de mythe Nahon, maar die door mijn bronnenonderzoek manifest worden tegengesproken.

De zieke vrouw

Het is ontegensprekelijk waar dat Alice Nahon bijna haar hele leven problemen heeft gehad met haar gezondheid. Nahon was zowat een jaar in dienst als leerling-verpleegster van het Antwerpse Stuivenbergziekenhuis toen de Eer-

ste Wereldoorlog uitbrak en haar lijdensweg begon. Maar het een had niets met het ander te maken zoals onder anderen Korten beweerde: “Tijdens de beschieting van Antwerpen in October 1914 hielp de jonge verpleegster, in de kelders van het hospitaal, de zieken verzorgen. Het werk was haar te zwaar. Uitgeput van vermoeienis vatte zij kou. Nauwelijks achttien jaar oud, viel Alice ziek, om nooit meer geheel en gansch haar gezondheid te herwinnen.”³

Uit het personeelsdossier dat bewaard wordt in het archief van het Antwerpse Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn, het OCMW, blijkt echter duidelijk dat de dichteres in spe al in juli ziek geworden was – voor het uitbreken van de vijandelijkheden op 10 augustus – en in september naar het ziekenhuis was teruggekeerd als patiënte. Tegen het einde van de maand mocht ze naar huis om verder te herstellen en op 15 november 1914 volgde eervol ontslag.

Dat Nahon toch figureert op de *Liste des noms des infirmières ayant travaillé dans la Section spéciale pour blessés de guerre de Stuyvenberg* is volledig te danken aan dokter Emiel Moons, die niet kon weerstaan aan haar flemeringe briefje van 12 april 1920. Daarin schreef Nahon: “Ik hoorde zeggen dat de verpleegsters die het bombardement in ‘t gasthuis meemaakten, recht hebben op eene zekere som. Ik òòk denk daar recht op te hebben; ‘k was

Alice Nahon voor de kapelwoning van Cantecroy, Mortsels.

weliswaar bedlegerig den laatsten tijd van m’n verblijf op Stuivenberg; maar ‘k nam slechts m’n ontslag na het bombardement. Zoudt gij geen woordeke kunnen doen, Dokter Moons, dat ik ook van die som zou kunnen genieten. Ik moet me in m’n sanatorium-leven de minste kleine voldoening ontzeggen om geldelijke reden en voor u zou ‘t misschien ‘n kleine moeite zijn, me door uw toedoen te willen helpen.”

Op het ogenblik dat ze deze brief schreef, verbleef Nahon al bijna drie jaar in het Sint-Jozefinstituut te Tessenderlo als tbc-patiënte. De, achteraf foutief gebleken, tbc-diagnose was in 1916 gesteld door een arts van het Bestuur der Burgerlijke Godshuizen, zoals het OCMW toen nog heette. De hele zaak roept vragen op bij de rol van haar vader Gerard L. Nahon. Hij had

immers om het onderzoek gevraagd en de diagnose met advies voor een langdurig verblijf in een sanatorium kwam hem verdacht goed uit. Omdat Alice ziek werd terwijl ze in dienst was van het Bestuur der Burgerlijke Godshuizen, moest dat instituut namelijk ook opdraaien voor haar verzorging, wat enige verlichting bood voor het krappe budget van het kroostrijke gezin Nahon.

De uit Nederland afkomstige Gerard L. Nahon had weliswaar een mooie baan als procuratiehouder van De Nederlandsche Boekhandel in Antwerpen, maar de oorlogsomstandigheden hadden de boekhandel in nauwe schoentjes gebracht en hij had een kwart van zijn salaris moeten inleveren. Daarnaast wist hij ten minste een van zijn dochters in de veilige handen van de gasthuizusters die het sanatorium beheerden. Zowel Alice als haar zussen waren levenslustige meisjes. Alices oudste zus Constance was weggestuurd van de verpleegsterschool, waarschijnlijk wegens haar openlijke verhouding met een getrouwde man, en de acht andere kinderen hadden natuurlijk ook hun problemen en noden.

Aanvankelijk leefde Nahon in de veronderstelling dat ze vlug zou sterven maar na enkele jaren begon ze te beseffen dat er iets niet klopte. Op eigen initiatief bezocht ze gerenommeerde specialisten in Leuven en Antwerpen, die allebei beweerden dat ze geen tbc (meer) had. Omdat noch de instellingsdokter, noch haar ouders geloof wilden hechten aan de resultaten van deze onderzoeken moest ze echter in het sanatorium van Tessenderlo blijven. Pas eind 1922 mocht ze er definitief weg en met particuliere financiële steun vertrok ze naar Zwitserland. Een dokter bevestigde daar wat ze allang wist: ze had geen tbc maar chronische bronchitis.

Tot aan haar vroegtijdige dood op 36-jarige leeftijd bleef Alice Nahon sukkelen met haar gezondheid. Ze werd behandeld door kwakzalvers maar ook door de wereldvermaarde Nederlandse arts Isidore Snapper. Niets baatte echter. Achteraf beschouwd en op grond van de beschikbare gegevens (verslagen van klinisch onderzoek, radiologische documenten, medicatievoorschriften,...) valt het vrijwel uit te sluiten dat aan Nahons langzame aftakeling een 'primaire longziekte' (tbc, mucoviscidose of astma) ten grondslag lag. Een hartziekte veroorzaakt door een aangeboren klepafwijking of een als kind verworven klepzijkt door acute gewrichtsreuma ten gevolge van onbehandelde keelontstekingen, lijkt veel waarschijnlijker.⁴

Ironisch genoeg heeft de ziekte die haar doodde, wel de dichteres in haar tot leven gewekt. Nahon schreef immers vooral in slechte tijden, wanneer ze eenzaam was, zorgen had en de doodsangst knaagde.

Vanaf januari 1917 publiceerde ze gedichten in het weekblad *Vlaamsch Leven* en na de oorlog zorgde schrijver en dichter Pol de Mont ervoor dat ze met haar gedichten in de Antwerpse krant *De Schelde* terecht kon. Haar zorgelijke toestand en het feit dat ze er best goed uit zag, hielpen haar op korte tijd een beroemdheid te worden. De bundels *Vondelingskens* (1920)

en *Op zachte vooizekens* (1921) werden tientallen keren herdrukt. Haar publieke imago werd door haar vader angstvallig bewaakt en ze raakte het zelfs na haar dood niet meer kwijt.

'Avondliedekens III', volgens een recente enquête van de krant *Het Nieuwsblad* nog steeds het populairste Vlaamse gedicht, geeft een goed beeld van waar Alice Nahon voor staat en stond:

't Is goed, in 't eigen hert te kijken
Nog even vóór het slapen gaan,
Of ik van dageraad tot avond
Geen enkel hert heb zeer gedaan;

Of ik geen oogen heb doen schreien,
Geen weemoed op een wezen lei;
Of ik aan liefdelooze mensen
Een wordeke van liefde zei.

En vind ik, in het huis mijns herten,
Dat ik één droefenis genas,
Dat ik mijn armen heb gewonden
Rondom een hoofd, dat eenzaam was...;

Dan voel ik, op mijn jonge lippen,
Die goedheid lijk een avondzoen... -
.....
"t Is goed, in "t eigen hert te kijken
En zóó z'n oogen toe te doen.

De cultuurflamingante

In mijn biografie laat ik ook zien dat Alice Nahon veel en graag in Vlaamsgezinde artistieke kringen vertoefde en dat ze – meestal in opdracht of in het kader van een wedstrijd – enkele Vlaamsgezinde gedichten schreef. Toch huldigde ze geen radicale, politieke opvattingen. Nahon kan dus best omschreven worden als een cultuur- of taalflamingante. Uit haar brieven en uit getuigenissen van tijdgenoten blijkt dat ze hield van de taal waarin ze was opgegroeid en waarin ze haar gedichten schreef.

Als Nederlandstalige Vlaamse schrijfster vond ze dan ook dat Vlamingen altijd hun ei-

gen taal moesten kunnen gebruiken. Dit standpunt deelde ze overigens met alle Vlaamse schrijvers uit die periode die ervoor hadden gekozen in het Nederlands te schrijven. Ze leefden immers in een tijd dat Frans nog steeds de taal van de elite was in heel België, een tijd waarin het bijvoorbeeld niet mogelijk was om in Vlaanderen hogere studies in het Nederlands te volgen. Slechts een minderheid van de flaminganten, waartoe Nahon dus niet behoorde, vond dat dit zich ook moest vertalen in een gedeeltelijke of volledige staatkundige afscheiding van België.

Dat de Vlaams-nationalisten zich Alice Nahon en haar poëzie vanaf de Tweede Wereldoorlog toe-eigenden, is niet haar schuld. Zij zien in Nahon een rolmodel voor de Vlaamse vrouw – sereen, trouw en dienend.

Stilaan wordt echter duidelijk dat de dichteres op heel wat punten net het tegendeel was van wat in conservatieve kringen als de ideale vrouw beschouwd wordt: ze was eigenzinnig, promiscue en wispelturig, om slechts enkele van haar minder bij dit ideaalbeeld passende eigenschappen te noemen. Men heeft het in de Vlaams-nationalistische milieus dan ook niet begrepen op de recente ontmythologiserende publicaties waarin onder meer nadruk gelegd wordt op Nahons frivole liefdesleven – getuige de recente stukken in het Vlaams-nationalistische weekblad *'t Pallieterke*.⁵

De onconventionele vrouw

Alice Nahon had dus ook kanten, die zijzelf en haar omgeving zorgvuldig binnenskamers probeerden te houden. In literaire kringen was het echter een publiek geheim dat Nahon niet zo'n gewoon, en in christelijke betekenis 'zuiver' leven had geleid dan het grote publiek dacht. Zo huldigde ze nogal vrije opvattingen over de liefde en heeft ze meer dan een dozijn liefdesrelaties gehad, zowel met mannen als met vrouwen. In de jaren die volgden op haar dood werd deze 'onzuivere' kant van Nahons bestaan echter vakkundig weggepoetst.

De dag na de begrafenis al verbrandden >>

Modernistische cover van de bundel *Schaduw*.

Bron: www.rug.nl/lev/onderzoek/onderzoekcentra/biografieinstituut

Alice Nahon.

Prosper Verheyden, de Antwerpse ambtenaar die zich de laatste jaren over Nahon ontfermd had, en zus Paula Nahon bijna alle aan Alice gerichte brieven die nog in haar appartement lagen. Gelukkig vond ik genoeg ander onthullend materiaal, want precies de karaktereigenschappen die sommigen tot op vandaag liever verzwegen zien, maken begrijpelijk hoe Alice Nahon kon verkeren met een libertijn als Eddy du Perron, een avant-gardist als Michel Seuphor, een avonturier als Paul Pée of een romanvernieuwer als Gerard Walschap. Geen van deze schrijvers zou zich immers ingelaten hebben met een Vlaamse modelvrouw.

De Nederlandse schrijver E. du Perron noemde Alice Nahon “een toekomst-persoonlijkheid” met een “te grote liefdadigheid tegenover het vulgus”. Hij bedoelde daarmee onder meer dat ze haar poëzie te veel op de smaak van het grote publiek afstemde en dat de literaire waarde ervan beperkt was.⁶ Du Perron had ook goed gezien dat ze met haar, zeker voor een vrouw, onconventionele gedrag haar tijd ver vooruit was, vandaar: een ‘toekomst-persoonlijkheid’.

Geert Pynenburg, een auteur die jarenlang met haar bevriend was, beweerde dat Alice Nahon “niet tot die kunstenaars [hoorde] die zich geheel in hun werk uitleven. Haar persoonlijkheid en haar kunstenaarschap leefde[n] zich in haar omgang en leven uit”, met andere woorden: wat haar echt bezighield, kon of wilde Nahon in haar gedichten niet kwijt.⁷ Het is duidelijk dat Pynenburg en Du Perron gelijk hadden: de persoon Alice Nahon is groter dan haar werk. Het is een boutade, maar men zou kunnen stellen dat Alice Nahon *ondanks* haar poëzie een biografie verdiende.

Hoewel Alice Nahon uit een klassiek kleinburgergezin stamde en haar opvoeding, in de landbouwhuishoudschool van Overijse en vervolgens in de verpleegsterschool van Stuivenberg, haar helemaal voor dat milieu klaar

stoomde, heeft zij verre van een kleinburgerlijk leven geleid. Geen huisje, boompje, beestje voor haar.

Nahon bewoog zich bijzonder graag in artistieke kringen en vanaf het moment dat haar gedichten haar enige bekendheid hadden gebracht, zocht ze contact met collega-kunstenaars. Vaak leidde dat tot liefdesrelaties, zoals met de Antwerpse avant-gardekunstenaar Fernand Berckelaers (alias Michel Seuphor), de op avontuur beluste journalist Paul Pée, en de Limburgse *poète-maudit* Jef Leynen. Van de eerste twee – met wie ze tegelijkertijd verkeerde – kreeg ze zelfs huwelijksaanzoeken maar daar ging ze niet op in.

Omdat ze zich bij haar ouders niet welkom voelde, haar financiële middelen beperkt waren, maar ook omdat ze van haar vrijheid hield, begon Nahon na haar vertrek uit Tessenderlo aan een nomadenbestaan. Op die manier woonde de inmiddels beroemde dichteres onder anderen bij de Nederlandse fabrikantenfamilie Van Beuningen in Tiel, de Du Perrons in Brussel en de Walschaps in Antwerpen. Haar bekendheid hielp haar in 1927 aan een baan als bibliothecaresse in Mechelen en even leek het alsof ze toen een stabielere leven zou gaan leiden. Met haar niet onaardige ambtenarsalaris was ze ook volledig onafhankelijk en kon ze zich eindelijk een eigen flatje veroorloven.

Opnieuw gooidde haar ziekte roet in het eten: in december 1930 moest ze noodgedwongen ontslag nemen. Het pensioentje dat het Mechelse stadsbestuur haar gunde, volstond echter niet om haar zelfstandige bestaan vol te houden en een nieuwe periode van zwerven brak aan. Nu kon ze onder meer in Maaseik bij de architect Karel Gessler, in Amsterdam bij advocaatdichter P.W. de Koning en in Mortsel bij dokter Arthur de Grootd terecht. Het rustige bestaan waar ze nu wel naar verlangde, hoopte ze te vinden in een huwelijk met de Hasseltse dichter Jef Leynen, maar die voelde daar zelf niets voor. Ze vond troost bij de vaderlijke Prosper Verheyden, die zelf weliswaar gehuwd was maar zich graag over de dichteres ontfermde.

Een mysterieus ziekenhuisverblijf, enkele getuigenissen en een ongepubliceerd gedicht (‘Ik heb ontvangen aan mijn hart [...] Een kinderen ongeboren [...]’) wettigen het vermoeden dat Nahon in die tijd zwanger raakte en een miskraam had of een abortus onderging.⁸ In ieder geval kreeg ze een mentale klap die ze nooit meer helemaal te boven is gekomen. Het laatste anderhalve jaar van haar leven deelde ze een appartement in de Antwerpse Carnotstraat met een jong meisje, Sylvia Newton. Na een maandenlang ziekbed overleed ze er op 21 mei 1933.

Van Alice Nahon werden tot vandaag meer dan een kwart miljoen dichtbundels verkocht. Hoewel men het in academisch-literaire kringen ondertussen eens is met Paul van Ostaijen dat Nahon geen grote poëzie schreef, is ze nog steeds veruit Vlaanderens best verkochte dichteres ooit.

Voor de biografie was het daarenboven een zegen dat weinig vrouwen van haar generatie

een dergelijk gevarieerd en boeiend maar vaak ook ongemakkelijk leven hebben geleid als Alice Nahon. Hij kon daarmee niet alleen een mooi levensverhaal schrijven, maar *en passant* ook een aantal hardnekkige mythes ontcrachten en zo een rechtvaardiger licht werpen op de vrouw die op 12 mei 1923 in een brief aan Joris Vriamont schreef “ik kan me niet troosten met het kleine deel geluk dat voor ’n vrouw is weggelegd; ik hunker naar méér.”⁹ ///

Noten:

- 1 J. Boon, ‘Op zachte vooizekens’, in: *Ons Volk Ontwaakt*. 12 februari 1922, p. 84.
- 2 Renaat Kortens, ‘Alice Nahon’, in: Alice Nahon, *Maart-April*. Antwerpen, 1936, pp. 5-33.
- 3 R. Kortens, ‘Alice Nahon’..., pp. 14-15.
- 4 Diagnose door dr. Hans Jacobs, cardioloog aan het Universitair Ziekenhuis Leuven en het Regionaal Ziekenhuis Heilig Hart Tienen.
- 5 Zie Brederode [= Erik Verstraete], ‘75 jaar na haar dood. De renaissance van Alice Nahon’, in: *t’Pallietkerke*. 21 mei 2008, p. 12 en Erik Verstraetes bespreking van mijn biografie: ‘Gronddige biografie met vieze vlekjes. Alice Nahon onleed en “ontluisterd”’, in: *t’Pallietkerke*. 24 december 2008, p. 5.
- 6 Duco Perkens [= E. du Perron], *Een tussen vijf*. Antwerpen, 1925, p. 7. Het hoofdpersonage van dit verhaal, Betsy, is gemodelleerd naar Alice Nahon.
- 7 G. Pijnenburg, ‘Zo was Alice Nahon, een evocatie van de Vrouw, de Vriend, de Mens’, p. 2 [typoscript bewaard in het AMVC-Letterenhuis].
- 8 De verschillende handschriftversies van dit gedicht bevinden zich in het AMVC-Letterenhuis.
- 9 Brief bewaard in het AMVC-Letterenhuis.

Manu van der Aa (1964) is literatuurhistoricus en promoveerde in 2008 aan de Rijksuniversiteit Groningen op een biografie van Alice Nahon. Hij is kernredacteur van *Zacht Lawijd* en verbonden aan het Instituut voor de Studie van de Letterkunde in de Nederlanden (ISLN) van de Universiteit Antwerpen.
Contact: Prinsessenstraat 27, 2300 Turnhout (België), e-mail: evanderaa@base.be.

Praktijken, identiteit en lichamelijkheid (Vlaanderen, 1930-2006)

Een geschiedenis van ondergoed

“We hebben lang een korset gehad ook, als kind, 't is juist. Oh, dat je moest toetrekken, een korset want dat was voor je buik, want anders had je een vree buik. En ik had nog gene gedragen als mijn plechtige communicieren moesten gemaakt worden, ik had da nog niet gedragen. En ja, Paula [BET: de kleermaakster] zegt: ‘Voor haar kleedje’ zegt ze, ‘je gaat haar moeten een korset kopen’, tegen mijn moeder. En ik heb dan mijn eerste korset gedragen. En ze trokken dat toe, met rijgkoorden jongen, en met haken en ogen en je zat daar, 't was wel warm verzekerd. Ik ga niet zeggen voor je rug, ik weet het niet, misschien goed. Maar we droegen al een korset de meisjes, ja. [...] Oh ja, we waren nog gauw content. Wel ja, ik ga niet zeggen, maar ja, ik heb dat dan altijd gedragen, ik droeg dat precies nog graag.”¹

/ Chantal Bisschop /

Agnes (°1926) vertelt hier over haar eerste korset. Zij was een van de tien vrouwen geboren tussen 1923 en 1977, die ik interviewde over alledaagse praktijken rond ondergoed in het kader van mijn scriptieonderzoek. Ik wilde namelijk te weten komen hoe vrouwen omgaan met de materialiteit van hun ondergoed en hoe dat veranderd is doorheen hun leven. De nadruk lag zowel op de specifieke lichamelijke van ondergoed als op de betekenissen die deze vrouwen genereerden in het dragen, kopen en wassen van hun ondergoed. Hieronder licht ik deze methode toe en geef ik enkele inzichten die uit dit onderzoek zijn voortgekomen.

Ondergoed als een lichamelijke en contextgebonden praktijk

De bovenstaande vragen over alledaagse betekenisgeving zijn vragen die doorgaans niet door traditionele kledinghistorici worden behandeld. Er werd tot voor kort vooral aandacht besteed aan de veranderende modes, stijlen, materialen en kleuren van kledingstukken. Onder impuls van de culturele antropologie is de laatste jaren een kentering ontstaan in het historisch onderzoek naar kleding. Volgens de recente *performative turn* wil men nu eerder van het perspectief van de drager uitgaan en onderzoeken hoe die met de materialiteit van zijn kleding omgaat.² In de lijn van deze *performative turn* focuste ik me niet zozeer op het ondergoed zelf, maar wel op de draagsters, hun praktijken en hun opvattingen met betrekking tot hun ondergoed.³

Door vrouwen te ondervragen over hun ervaringen met ondergoed, kunnen we bovendien meer te weten komen over hoe zij in het verleden met hun lichaam omgingen en hoe ze dat

vandaag doen. Kledingstukken, en zeker ondergoed, worden immers op het lichaam gedragen, vormen zich naar het lichaam en dragen er de sporen van. Op zijn beurt wordt het lichaam ook gevormd door kleding. Kledingstukken vormen als het ware de grens tussen het zelf en de ander, tussen het intieme lichaam en de sociale wereld. Zich kleden kan als een lichaamstechniek worden gezien waarmee we onszelf aan de andere presenteren.⁴

Tot voor kort werd de relatie tussen kleding en het lichaam wat verwaarloosd. Want hoewel er in de laatste vijftien jaar een stijgende interesse in de studie van het lichaam merkbaar was, zijn er tot nu toe relatief weinig werken verschenen die kleding én lichamelijke als uitgangspunt nemen. Dat is jammer, gezien de duidelijke relatie tussen de twee. Kledij, het lichaam en identiteit zijn immers zo nauw verbonden dat ze simultaan en als een totaliteit moeten worden begrepen. Wanneer men via het thema kleding dieper wil ingaan op de geschiedenis van de identiteit en lichamen van vrouwen, ligt de keuze voor het toespitsen op ondergoed voor de hand. Ondergoed wordt het dichtst op het lichaam gedragen en functioneert als een – meestal onzichtbare – intermediaire laag tussen het lichaam en de bovenkledij. Ondergoed is daarom zeer intiem en vaak betekenisgeladen.

Voor dit onderzoek legde ik de betekenis van ondergoed niet precies vast. Ik opteerde voor een actieve definitie waarin ik het voorbeeld van Joanne Entwistle volg. Ondergoed begrijp ik hier als een *situated bodily practice*, een con-

Trouwbeha van Agnes (± 1945).

Bron: C. Bisschop, de foto dateert uit 2006.

textgebonden lichaamspraktijk.⁵ Contextgebonden verwijst zowel naar de eigen lichamelijke identiteit en kledingstijl als naar de ruimere sociaal-culturele omgeving. Ten tweede speelt het lichaam een centrale rol bij ondergoed. Het is als het ware nog ‘lichamelijker’ dan de bovenkledij, het wordt nog dichter op het lichaam gedragen. Bij ondergoed is de associatie met de intieme, seksueel geladen lichaamsdelen nooit ver weg. Ten slotte gaat het om een praktijk, waarbij het ondergoed zelf een actieve rol speelt. Het kan immers het lichaam actief beschermen, verhullen, benadrukken, modelleren, corrigeren, ondersteunen, erotiseren, vormgeven enzovoort.

Praten over ondergoed?

Het onderliggende probleem bij dit onderzoek was hoe we over ondergoed kunnen spreken. Vrouwen interviewen over hun ondergoed en lichamelijke is niet gemakkelijk. Het is een zeer intiem onderwerp dat tegelijk zo banaal en alledaags is dat bewust erover praten moeilijk wordt. Voordien hebben deze vrouwen amper over deze vanzelfsprekendheden nagedacht. Pas door de interviewcontext gaan ze erover nadenken en geven ze betekenissen aan het dragen, kopen en wassen van ondergoed. Wanneer respondenten vertellen over het leven van alledag, denken ze al gauw dat ze niets te vertellen >>

hebben omdat alles hen zo vanzelfsprekend lijkt. Het alledaagse blijft vaak onopgemerkt en onzichtbaar omdat het gedachteloos wordt beleefd en vaak als saai en banaal wordt afgedaan. Het bestaat uit ongrijpbare zaken als gebaren, gewoonten en routines.⁶ Christel (°1959) zegt daarom hierover zelfs niet toevallig: ‘En ik vind surtout dingen die je echt belangrijk vond, onthoud je, maar zo dingen die heel normaal waren, dat gaat gelijk uit je gedachten, dat je dan ook denkt, maar hoe was dat

voortgekomen. Ik heb hen anders doen kijken naar hun ondergoed en zij hebben mij anders doen kijken naar ondergoed. Ik heb samen met mijn getuigen een geschiedenis van ondergoed gemaakt, waarbij ik hen zelf betekenis heb laten geven aan de gewijzigde werkelijkheid van het ondergoed. Het historiseren gebeurde dus ook op een metaniveau. Er is niet één ware geschiedenis van ondergoed, er bestaat een veelheid aan persoonlijke geschiedenissen van het ondergoed.

lende tijdstippen betekende. Agnes (°1926) “droeg die korsetten precies nog graag”, terwijl Rita (°1926) er met afschuw aan terugdenkt: “Ik weet wel dat ik toen geplaagd zat met een korset. En dat dat eigenlijk heel normaal was in die tijd. [...] Dat was zo’n soort harnas, dat was een roze geval, met daar baleinen in [...]”. De draagsters herinneren zich hoe de betekenis van een korset voor hen evolueerde van iets vanzelfsprekend naar een museumstuk.

Met het dragen van een korset wilde men twee dingen bekomen: een rechte rug en een strakke buik, kortom een rechte lichaamshouding. Ook waarvoor het korset niet bedoeld was, kwam uit de interviews duidelijk naar voren: “Ik ga niet zeggen dat ’t was voor ... de borsten beter te doen uitkomen, nee nee. Vroeger was dat maar iets voor in het donker.” (Marta, °1923-2006).

De veranderde omgang met de beha leert ons veel over de gewijzigde omgang met het lichaam, en meer bepaald met de transformaties van het meisjeslichaam in de pubertijd. Het katholieke discours en de katholieke praktijken die het lichaam met zonde en argwaan omgaven, waren in de eerste helft van de twintigste eeuw sterk aanwezig. Vrouwen moesten alle lichaamsdelen die konden wijzen op een ontluikende seksualiteit goed bedekken, verbergen en verzwijgen.¹² Agnes (°1926) vertelt bijvoorbeeld hoe ze als jong meisje bij het zingen vooraan in de kerk meer naar achter werd gestuurd door een non omdat ze “al te zwaar” zou zijn geweest. Het is ook veelbetekenend dat Agnes uitdrukt dat men niet mocht zien dat ze al borsten had, zonder het woord borsten te gebruiken. Hoewel ze tijdens het interview zonder gêne praat over de meest intieme zaken, hanteert ze hier haar toenmalige, enigszins ontwijkende taalgebruik. De verhalen van de jongste vrouwen zijn van een heel andere aard. De ontluikende borstjes worden niet langer verborgen en verzwegen. Er mag nu openlijk over gesproken en mee gepronkt worden.

Net zoals bij het korset vormde de eerste ervaring van de vrouwen met een beha een goed vertrekpunt omdat hierbij een concentratie van betekenisgeving ontstaat. De prereflexieve of minder bewuste en bijgevolg dus moeilijk te achterhalen betekenisgeving van het dragen van de beha komt bij die eerste keer als het ware bovendrijven. Bij de volgende ervaringen wordt het dragen alledaagser, gewoner en wordt het moeilijker om die alledaagse betekenissen te benoemen. Bij het kopen van de eerste beha speelde de moeder een sleutelrol, maar de vriendinnen, de *peers* werden belangrijker in de loop van de twintigste eeuw. Bij het dragen van de eerste beha kregen de veranderende lichaamsvormen betekenis en werd de identiteit gevormd. Lies (°1975) vertelt bijvoorbeeld over het aantrekken van haar eerste beha: “Ik voelde mij groot, ik had zoiets van ja, een beha, nu ben ik echt een meisje.” Lies voelde zich al een meisje, maar die beha deed er als het ware nog een schepje bovenop, het vervolledigde haar vrouwelijkheid. Om het dragen van de eerste beha te beschrijven, gebruiken bijna alle

Korset (±1930).

Bron: S. De Winter, Inventarisfoto collectie ondergoedmuseum Putte, 2006, foto 5.

nu.’ Toch is dat vanzelfsprekende, waar we niet altijd bij stil staan, dikwijls veelzeggend. Mondelinge geschiedenis kan immers de vinger leggen op de *slow motion* in de geschiedenis: het alledaagse, het ongeschrevene.⁷

In mijn interviews onderzocht ik twee niveaus van betekenisgeving.⁸ Een eerste niveau omhelst de betekenisgeving die doorheen de praktijken in het verleden ontstaat. Dat is de betekenisgeving in het verleden, in de leefwereld die wordt verteld. De betekenisgeving in de narratieve constructie is van het tweede niveau. Deze betekenissen ontstaan vandaag. Tijdens de constructie van het verleden in het interview geven de getuigen betekenis aan aspecten uit hun persoonlijke verleden. Wanneer ik Agnes (°1926) bijvoorbeeld vroeg hoe ze zich voelde in een korset, kan ze niet antwoorden hoe ze zich op dat moment werkelijk voelde. Het antwoord zal een betekenisgeving van vandaag zijn over een verleden praktijk. Het gaat hier immers om de herinnering aan dat gevoel, die door de interviewsituatie wordt opgeroepen en door latere ervaringen wordt gekleurd.⁹

Oral History is niet alleen subjectief maar ook intersubjectief. Mijn rol als historica is niet te onderschatten. Ik selecteerde de getuigen, stelde bepaalde vragen, gaf bepaalde reacties en droeg zo bij tot de vorm van de getuigenis. Ik heb als historica voor een deel mee de getuigenissen gecreëerd en was er tegelijkertijd ook zelf een deel van.¹⁰ Uit de interactie met mij zijn er nieuwe werkelijkheden en betekenissen

Toch kunnen we ook meer dan louter de visie van nu op het verleden ontdekken. Doorheen de consistentie van die tien interviews kan iets van de toenmalige werkelijkheid en de betekenisgenerende praktijken daarin worden ontwaard. Er komt met andere woorden meer kijken bij de geschiedenis van ondergoed dan enkel een geschiedenis van mode, tekens, vormen en stoffen. Ze kan iets vertellen over schaamte, properheid, gender, leeftijd en identiteit. Zij kan ook nieuwe dominante vertogen bloot leggen. Zij vertelt ons meer over de lichaamscultuur en welke plaats het lichaam in de maatschappij inneemt.

Korsetten, beha’s, strings en waspraktijken

In mijn onderzoek nam ik drie voorbeelden van ondergoed, het korset, de beha en de string als vertrekpunt, juist omdat deze naar mijn vermoeden het meest betekenisgeladen zijn en iets kunnen zeggen over lichamelijke, intimiteit enzovoort.

Het korset is een controversieel kledingstuk dat in de loop van de geschiedenis vaak werd bekritiseerd.¹¹ Het dragen van een korset moet echter niet gezien worden als een vaststaande en onveranderde ervaring die alle vrouwen moesten ondergaan. De interviews maakten duidelijk dat het dragen van een korset een contextgebonden praktijk was die verschillende dingen voor verschillende mensen op verschil-

vrouwen de woorden ‘vrouw’, ‘jong meisje’, ‘geen kind meer’. De eerste beha betekende voor vele getuigen een winst van het zelf en was als een *rite de passage* in de overgang naar de volwassenheid.¹³ De opkomst van het topje in de late jaren tachtig markeerde een verving van de grens tussen kind en volwassene.

In de loop van de twintigste eeuw is de verwevenheid tussen het lichaam en het zelf steeds sterker geworden. Beha's dienen, meer nog dan voorheen, als symbool én als middel van identiteit. In een maatschappij waar het zichtbaar verouderen steeds minder lijkt te worden aanvaard, kan een beha ook een ondersteuning of behoud van het zelf betekenen. Het kopen van beha's aan huis en op de markt heeft plaats geruimd voor de warenhuizen en de gespecialiseerde boetieks. De schaamte die gepaard ging bij het passen, is erg verminderd. Door het grote keuzeaanbod en de goede bereikbaarheid van de winkels heeft elke vrouw vandaag meer kans om een beha te vinden die als een verlengstuk van de identiteit kan dienen.

De string is een zeer betekenisgeladen ob-

noemd: “Dat waren zo broeken, met een lint, je moest dat zo toebinden en dat was juist je billen die daarin zaten, dat was open. Je kon je neerzetten, je moest geen broek afdoen.”

Volgens alle getuigen is de string slechts voor een zeer beperkte groep bestemd: jonge, knappe en seksueel actieve vrouwen. Het valt op dat de oudste getuigen heel afwijzend op de string reageren en daar vooral praktische ongemakken als reden voor geven. Ook de jongste getuigen wijzen voornamelijk op het thema van de zichtbaarheid en het praktische (on)gemak bij het praten over de string. De overduidelijk seksuele connotatie van de string wordt door de draagsters vaak ontkend en door de niet-draagsters vaak niet expliciet vernoemd.

De betekenisgeving die in deze microgeschiedenissen aan het licht komt, overschrijdt het lokale en het particuliere. Het vertelt ons veel over grotere maatschappelijke veranderingen. Ten eerste blijkt dat het katholieke discours en de katholieke praktijken duidelijk aan belang hebben ingeboet, terwijl de macht van de populaire en visuele massamedia in de loop van de twintigste eeuw steeds meer aan autoriteit won. Wanneer Lies (°1975) het over ideaalbeelden heeft, verwijst ze bijvoorbeeld naar de “Jennifer Lopez-billen”. De ondergoedcultuur kan, ten tweede, niet los van de ruimere lichaamscultuur worden gezien. Een van de opvallendste zaken was dat vrouwen tijdens de vorige eeuw niet alleen andere ideeën maar ook andere lichamen kregen: vrouwen begonnen toen namelijk meer en meer aan sport te doen en participeerden zo actief aan een voorheen exclusief mannelijke en elitaire lichaamscultuur van zelfrepresentatie. Dat betekende een ware breuk in de genderverhoudingen. Hoewel de gendergrens in kleding enigszins vervaagde, blijft genderdifferentiatie een persistent kenmerk van het hedendaagse ondergoed. De herwaardering van het lichaam heeft, ten derde, duidelijk de relatie van de vrouwen met zichzelf gewijzigd. De verwevenheid tussen het lichaam en het zelf is steeds sterker geworden. Men kan ten vierde stellen dat het lichaam tegenwoordig met minder schaamte wordt omgeven. In het begin van de eenentwintigste eeuw is ondergoed niet langer *unmentionable* en bestaat er een meer relaxte attitude tegenover seksualiteit en ondergoed. Soms was er echter in het praten van de vrouwen een continuïteit van zwijgen te bemerken. In dat zwijgen was de gêne vervlochten met het gebrek aan taal voor zulke alledaagse en lichamelijke praktijken.

Ten slotte tonen de opvattingen van de getuigen over het verleden een aantal belangrijke evoluties. Elke getuige ervaart het verschil tussen vroeger en nu als een enorm contrast. Het ondergoed verdient voor hen een belangrijke plaats als ijkpunt in hun persoonlijke biografie. Uit de passieve vertelwijze van de oudste ge-

tuigen en de wijze waarop de jongere vrouwen zichzelf in een meer actieve positie plaatsen, kan een opmerkelijke evolutie van dwingende traditie naar (relatieve) autonomie worden afgeleid. ///

Noten:

- [...] = een stukje weggelaten uit de getuigenis, [BET:] = betekenis
- P. Burke, 'Performing History: the importance of Occasions', in: *Rethinking History*, 9, 2005, p. 35 en K. Tranberg Hansen, 'The World in Dress: Anthropological Perspectives on Clothing, Fashion and Culture', in: *Annual Review of Anthropology*, 33, 2004, pp. 369-370.
- Pierre Bourdieu, *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge, 1977, pp. 72-79 en H. Roodenburg, 'Pierre Bourdieu: Issues of Embodiment and Authenticity', in: *Etnofoor*, 17, 2005, 1/2, pp. 215-226.
- Tim Dant, *Material Culture in the Social World. Values, Activities, Lifestyles*. Buckingham en Philadelphia, 1999, pp. 85-86; M. Mauss, 'Techniques of the Body', in: *Economy and Society*, 2, 1973, pp. 70-88; Erving Goffman, *The Presentation of the Self in Everyday Life*. Londen, 1971 en J. Craik, 'Mode als Körpertechnik', in: G. Mentges (red.), *Kulturantropologie des Textilen*. Bamberg, 2005, pp. 287-304.
- Joanne Entwistle, *The Fashioned Body: Fashion, Dress, and Modern Social Theory*. Cambridge, 2000, pp. 5-6 en p. 11.
- H. Parret, 'Werkelijkheid, schoonheid en de uitvinding van het alledaagse', in: K. Geldof en R. Laermans (red.), *Sluipwegen van het denken, Over Michel de Certeau*. Nijmegen, 1996, pp. 72-80 en J. Moran, 'History, Memory and the Everyday', in: *Rethinking history*, 8, 2004, pp. 56-57.
- L. Van Molle, 'Luisteren naar het verleden: het gebruik van mondelinge bronnen', in: C. Vancoppenolle, *Een succesvolle onderneming. Handleiding voor het schrijven van een bedrijfsgeschiedenis*. Brussel, 2002, p. 150. Voor de werkwijze van mijn *oral history*-onderzoek baseerde ik me verder vooral op volgende werken: A. Portelli, 'What Makes Oral History Different', in: R. Perks en A. Thompson (red.), *The Oral History Reader*. Londen en New York, 1998, pp. 63-74 en Bruno De Wever en Pieter François, *Gestemd verleden: mondelinge geschiedenis als praktijk*. Brussel, 2003.
- Jan Bleyen, *Doodgeboren. Een geschiedenis van betekenisgeving*. Onuitgegeven proefschrift in de geschiedenis, K.U.Leuven, 2009, hoofdstuk 'Vertellen'.
- A. Portelli, 'What Makes Oral History Different...', p. 69; Bruno De Wever en Pieter François, *Gestemd verleden...*, p. 15.
- A. Portelli, 'What Makes Oral History Different...', pp. 70-72.
- Valerie Steele, *The Corset: a Cultural History*. New Haven, 2003, pp. 165-166.
- I.M. Young, 'Breasted Experience. The Look and the Feeling', in: R. Weitz (red.), *The Politics of Women's Bodies. Sexuality, Appearance and Behavior*. New York en Oxford, 1998, p. 126.
- J.P. Mitchell, 'Performance', in: C. Tilley, W. Keane en S. Küchler (red.), *Handbook of Material Culture*. Londen, 2006, pp. 387-388 en Arnold Van Gennep, *Les rites de passage. Étude systématique des rites*, *Maison des sciences de l'homme. Rééditions 5*. New York, 1969, pp. 13-15 en pp. 93-98.
- Jill Fields, *An Intimate Affair: Women, Lingerie and Sexuality*. Californië, 2007, pp. 19-46.

Open onderbroek (± 1910-1920).

ject. Hoewel er maar een getuige regelmatig een string draagt, begon elke vrouw, ook de oudere, er tijdens het interview spontaan over te praten. De string wordt door de oudere getuigen als een soort eindpunt gezien in een evolutie waarin het dragen van aanvankelijk nog open onderbroeken langzaam plaats ruimde voor steeds kleinere en minder bedekkende onderbroekjes.¹⁴ Pas vanaf de negentiende eeuw begonnen vrouwen onderbroeken te dragen en deze eerste waren open exemplaren. Agnes (°1926) geeft een beschrijving van wat in de volksmond ook wel eens “snelzeiker” werd ge-

Chantal Bisschop (1984) studeerde moderne geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Leuven en de Université François Rabelais in Tours. In 2007 studeerde ze af met de verhandeling 'Ondergoed. Een geschiedenis van betekenisgevende praktijken in Vlaanderen, 1930-2006' waarvoor ze op 17 april 2009 de Johanna Naberscriptieprijs van het IIAV en VVG in ontvangst mocht nemen. Momenteel werkt ze aan een doctoraatsonderzoek over “de geschiedenis van de plattelandsbeweging in Vlaanderen, 1945-1985” aan het Interfacultair Centrum Agrarische Geschiedenis (ICAG) van de K.U.Leuven. Contact: Atrechtcollege, Naamsestraat 63, 3000 Leuven, e-mail: chantal.bisschop@icag.kuleuven.be.

Vergeeten vrouwenstemmen uit de negentiende-eeuwse Indisch-Nederlandse literatuur

“Luid tussen twee stilten”

Met deze uitspraak typeerde de Nederlandse literator Rob Nieuwenhuys¹ het leven van Maria Carolina Frank, Mina Krüseman, Annie Foore, Melati van Java en Thérèse Hoven, vijf negentiende-eeuwse auteurs die als de eerste koloniale romanschrijfsters uit de Indisch-Nederlandse literatuurgeschiedenis worden beschouwd. Deze schrijfsters die in hun eigen tijd een opmerkelijke productie tot stand brachten en een groot succes bij het leespubliek boekten, hebben een pioniersrol gespeeld in een tijd waarin zowel de kolonisatie als de literatuur hierover als louter mannelijke aangelegenheden werden beschouwd. Maar door de negatieve receptie van hun werken door eigentijdse én hedendaagse critici is tot nu toe de waarde van hun productie voor het Indisch-Nederlandse erfgoed én voor de (vrouwen)literatuurgeschiedenis over het hoofd gezien.

/ Stéphanie Loriaux /

Het herboren enthousiasme voor de Indisch-Nederlandse literatuur in de afgelopen twintig jaar heeft inderdaad slechts in geringe mate geleid tot de herontdekking en herwaardering van de negentiende-eeuwse vrouwelijke exponenten daarvan, zodat er in dit verband van een ‘blinde vlek’ in de literatuurgeschiedenis kan worden gesproken. In literaire lexica en standaardwerken over de koloniale literatuur zoals *Java in onze kunst* (1931), *Paradijzen van weleer* (1998), of *Europa buitengaats* (2002) trekken ze aan het kortste eind. Ze worden daarin nooit afzonderlijk behandeld maar altijd als groep, en hun werk wordt slechts een bescheiden plaats gegund en steevast als kostschoolmeisjesliteratuur, vrouwenboeken of damesromannetjes gecategoriseerd. Zo worden zij ook in Nieuwenhuys’ standaardwerk over de Indisch-Nederlandse literatuur *Oost-Indische spiegel* (1972) in een apart onderdeel ondergebracht, met de eigenaardige benaming ‘damescompartiment’.

Dubbele marginaliteit

De desinteresse voor deze negentiende-eeuwse schrijfsters kan worden verklaard op grond van wat ik in mijn dissertatie² ‘de dubbele marginaliteit’ van hun literaire productie heb genoemd. Enerzijds behoren ze tot de koloniale literatuur en vormen ze aldus ten opzichte van de Nederlandse letterkunde in het moederland een bijzondere groep met een eigen bestaan, een eigen ontwikkeling en eigen kenmerken, waardoor ze lange tijd door de kritiek als minderwaardig en marginaal zijn beschouwd.³ Anderzijds krijgen de koloniale schrijfsters binnen deze marginaliteit ook nog eens een marginale plaats toegewezen, die nauw samenhangt met de toenmalige achterstelling van vrouwen, zowel binnen het literaire bedrijf als in de koloniale samenleving. In hun tijd gold de algemene opvatting

dat vrouwenliteratuur een minderwaardig genre was dat qua literaire waarde of verdienste veel te wensen overliet. Hun recht om over hun koloniale ervaringen te schrijven werd daarbij ook betwist door de algemene overtuiging dat vrouwen aan de koloniale expansie geen deel hadden. Zij konden hun stem moeilijk laten horen in een sterk hiërarchische samenleving die door mannen tot stand was gekomen en bestuurd werd, en waarin hun sociale status zich grotendeels tot die van moeder en echtgenote beperkte.

De aanwezigheid van Europese vrouwen in Nederlands-Indië was tot in het laatste kwart van de negentiende eeuw behoorlijk beperkt gebleven. Van een massalere immigratie is pas na 1870 sprake. Verschillende parameters droegen daartoe bij, zoals de opening van het Suezkanaal in 1869, of het openstellen van Indië voor het particulier initiatief, waardoor de kolonie toegankelijk werd voor elke planter of ondernemer die er wilde werken of investeren. Maar het is vooral de algemene houding tegenover de Europese vrouw die de immigratiegolf bevorderde. Van de tijd van de VOC tot ongeveer de tweede helft van de negentiende eeuw werd de Europese vrouw als schadelijk gezien voor de werklust van haar echtgenoot: zo zou ze hem overhalen om zich ten koste van de Compagnie te verrijken, of om na afloop van zijn contract met een gevulde beurs naar Europa terug te keren. En ze zou op dezelfde manier door haar op Europese normen gebaseerde levensstijl te veel geld kosten. In de laatste decennia van de negentiende eeuw veranderde deze houding echter. De Europese vrouw ontpopte zich toen als de steunpilaar van het nieuwe Nederlands-Indië dat langzaam maar zeker van een winstgevende en uitgebreide plantage in een koloniale staat was veranderd.

Maar haar maatschappelijke positie bleef hoe dan ook broos. De vrouwelijke kolonist uit de negentiende eeuw werd nog steeds niet voor vol aanzien, en is zelfs de geschiedenis ingegaan als een lui, verwend of bevooroordeeld

mens, dat zodanig onder het isolement, het tropische klimaat en de afstand tot de familie in Nederland leed dat zij in Indië geenszins kon aarden. Typerend voor dit stereotiepe beeld is het volgende fragment uit *De Locomotief*, het grootste dagblad van Nederlands-Indië, van 1892: “De wijze waarop de dames zich in Indië aanstellen, is al zeer eigenaardig. Zij slapen veel, eten en drinken na rato, worden vet en ten huwelijk gegeven zonder verder te denken over de grote vraagstukken van de dag of wat elders in de wereld omgaat. Als een Hollandse dame een wandeling doet, is zij gekleed op een wijze waarover een Engelse zich zou schamen als ze uit de badkamer kwam. Daarna gaat ze weer kwaadspreken, dan weer slapen, dan weer kwaadspreken en zo vervolgens.”⁴

Het optreden van de vijf auteurs uit het ‘damescompartiment’ vond dus plaats in een periode waarin er nog steeds niet al te gunstig over vrouwen werd geoordeeld. Zo ook heeft decennialang enkel het geringschattende oordeel golden dat hun romans en verhalenbundels weinig belangwekkende gegevens en feitelijke informatie over de toenmalige kolonie bevatten. Een pakkend voorbeeld hiervan is het volgende citaat van literatuurhistoricus E.M. Beekman om het aandeel van de schrijfsters aan te duiden: “De meeste van deze aanbiedingen bevatten enkele folkloristisch belangwekkende gegevens en feitelijke informatie, maar deze verplichte kenmerken waren beslist secundair. Wat vooropstond, zoals een tijdgenoot spottend toegaf, was “een beetje schandaal en veel rijsttafel, een snuifje vergif, twee eierlepels verstand en een halve soepterrine nonsens en vooral veel liefde.””⁵

De vrouwelijke stem tussen traditie en vooruitgang

Op deze manier heeft men tot nu toe de bijzondere toegevoegde waarde van deze productie voor het Indisch-Nederlandse erfgoed én voor de geschiedenis van de kolonie over het hoofd gezien, met name de historische en psychologische confrontatie van de Europese vrouw met de ‘eigen’ (Europese) en de ‘andere’ (inheemse) wereld in Nederlands-Indië. De vijf schrijfsters uit het ‘damescompartiment’ hebben deze confrontatie vorm gegeven door het accent te leggen op de exotische woonomgeving, de koloniale maatschappelijke structuren en verhoudingen, de samenstelling van de bevolking, de gevolgen van het bijgeloof (goenagoena of zwarte magie) en de zogenaamde Indische toestanden, met name de problematiek van het concubinaat en van de voorkinderen. Dit zijn

onderwerpen die nauw aansluiten bij de thematiek die in dezelfde periode in het werk van mannelijke collega's een vooraanstaande plaats innam. Maar hun *specifieke* bijdrage tot de Indisch-Nederlandse letterkunde geldt met name door het meer beperkte en tevens meer intieme karakter van de benaderde onderwerpen. Anders dan bij veel mannelijke auteurs blijkt een trouwe weerspiegeling of een diepgaande analyse van de historische, sociale of politieke aspecten van de toenmalige koloniale realiteit bij onze vijf schrijfsters geen prioriteit. Het gaat hen om de confrontatie van de Europese vrouw met het koloniale dagelijks leven en met de verschillende hindernissen die in haar weg werden gelegd. De hoofdrol wordt hierbij meestal gespeeld door een vrouwelijk personage, dat ook nog vaak als vertelinstantie optreedt. Het zijn bijgevolg haar gevoelens, gedachten en re-

ving regelmatig het slachtoffer was. De schrijfsters zagen de vrouwelijke aanwezigheid in Indië namelijk niet alleen als een toegevoegde waarde voor de kolonie, ook voor de vrouw zelf zou de koloniale ervaring een voortreffelijke kans tot emancipatie kunnen betekenen.

De denkbeelden over vrouwenemancipatie die in de Indisch-Nederlandse vrouwenliteratuur omstreeks 1880 stem krijgen, hebben ongetwijfeld een eigen waarde vergeleken bij de ideeën die men in dezelfde periode in de Europese letterkunde aantrof. Ze laten namelijk de rol zien van de kolonie als laboratorium waarin een nieuwe toekomst voor de vrouw in het verschiet lag. De negentiende-eeuwse vrouw kon in Indië wel eens een nieuwe status krijgen, omdat haar rol nog moest worden bepaald in deze kolonie, die aan allerlei veranderingen toe was. Het verlangen van de toenmalige

onverschillig blijft voor de vrouwenkwestie – ze redeneren allemaal vanuit een vrouwelijk standpunt en pleiten eenstemmig voor een eervolle behandeling van hun seksegenoten door de man –, maar van echt vooruitstrevende standpunten is er in hun werken nog maar weinig sprake. Immers, de schrijfsters werden, ongeacht de mate van hun strijdvaardigheid, sowieso sterk beïnvloed door de kritiek waaraan ze werden blootgesteld. Zo stelde Virginia Woolf in *A Room Of One's Own* vast dat zo goed als alle romancières uit de negentiende eeuw in de grond een mankement vertonen, met name hun ontzag voor de mening van een virtueel mannelijk publiek. Het verschil in maatstaven tussen mannen en vrouwen drukte nog steeds zijn stempel op de literatuur: het heette dat een roman voortspoot “wanneer men een vrouw was, uit een geest die lichtelijk was afgedwaald, die ertoe gebracht was zijn heldere beeld te veranderen uit eerbied voor uiterlijke autoriteit.” Volgens Woolf werd het scheppingsvermogen van een schrijfster toen in ruime mate beperkt door het feit dat zij nog steeds toegaf “dat zij ‘maar’ een vrouw was” of protesteerde “dat ze ‘even veel waard was’ als een man”. Weliswaar reageerde ze op kritiek naar gelang haar temperament haar dat ingaf, “bedeesd en gedwee, of met boosheid en te veel nadruk”, maar hoe dan ook, zo zegt Woolf, “ze dacht aan iets anders dan aan het ding waar het om ging” en kon aldus haar standpunt moeilijk verwoorden “zoals zijzelf het zag, zonder terug te deinken.”⁶

En inderdaad: deze vertekende zelfcontro-

‘In hun tijd gold de algemene opvatting dat vrouwenliteratuur een minderwaardig genre was dat qua literaire waarde of verdienste veel te wensen overliet.’

acties bij het verkennen van de nieuwe, koloniale wereld die aan bod komen. Deze werkwijze is geenszins verbazend, want het laten optreden van vrouwelijke figuren stelde de schrijfsters in staat om ook zichzelf voor een deel bloot te geven en hun persoonlijke positie in, en ten opzichte van, de koloniale maatschappij te omschrijven. In deze maatschappij hadden bijna driehonderd jaar lang alleen mannen de scepter gezwaaid, en werden zij, de eerste vrouwelijke exponenten, nog steeds eerder als medespelers beschouwd. Deze ‘pioniersrol’ heeft als gevolg dat de focus voornamelijk komt te liggen op hun (geschokte) reacties bij het verkennen van deze nieuwe, koloniale wereld.

Het vrouwelijke standpunt van waaruit de meeste thema's in de literatuur uit het ‘damescompartiment’ worden benaderd, speelt een belangrijke rol in de manier waarop de schrijfsters hun verlangen naar verandering in de kolonie voor het voetlicht brengen. Zij pleiten voor een nieuwe, op Europese maatstaven en fatsoensnormen gebaseerde koloniale maatschappij. Deze zou volgens hen voornamelijk mogelijk worden gemaakt door de grootschalige immigratie van vrouwen naar Nederlands-Indië. Hierdoor zou het Europese gezin tot de hoeksteen van deze ‘gesaneerde’ samenleving kunnen uitgroeien. Het projecteren van hun verwachtingen op de Europese vrouw brengt de schrijfsters er dan ook toe om meestal een gunstig beeld van de vrouwelijke kolonist op te roepen, en deze naar keuze als zacht en liefhebberig, beschaafd en fatsoenlijk of trouw en gelovig op te hemelen. Deze positieve belichting, waarmee haar rol als garantie voor een nieuw, zedelijk Indië werd verantwoord, dient tegelijk als middel tot verdediging tegen de venijnige kritieken waarvan zij in de koloniale samenle-

overheid om meer Europese vrouwen naar de Oost te laten overkomen, die tot de europeanisering van de samenleving aldaar zouden bijdragen, stelde de maatschappelijke rol van de vrouw in een geheel nieuw daglicht. Deze nieuwe sociale functie zou op dat gebied de grenzen verleggen, ook in Europa. Nu rijst na-

Thérèse Hoven.

tuurlijk de vraag in hoeverre de toenmalige schrijfsters deze kans op emancipatie in hun literaire productie hebben weergegeven en aangemoedigd.

Het antwoord op deze vraag ligt ongetwijfeld in de periode waarin hun denkbeelden over de vrouw zijn ontstaan. De tweede helft van de negentiende eeuw luidde het begin van de strijd voor vrouwenrechten in, een revolutionaire stroming die lang niet door alle vrouwen werd toegejuicht. De gevoeligheid van het onderwerp blijkt precies ook uit de zeer uiteenlopende, soms tegenstrijdige, manieren waarop het in de koloniale vrouwenliteratuur weerklank vond. Wel is het zo dat geen enkele schrijfster

le heeft zich in niet geringe mate doen gelden bij het totstandkomen van opvattingen over de rol, plaats en plichten van de vrouw, zoals die in het ‘damescompartiment’ tot uiting zijn gekomen. Waarbij nog komt dat elke schrijfster tot op zekere hoogte werd beïnvloed door haar persoonlijke ervaring.

Ontgoocheling en verbittering

De hierboven onderstreepte overeenkomst tussen de schrijfsters, waardoor er ongetwijfeld van *catalogisering* kan worden gesproken, neemt niet weg dat zij bij hun benadering van de toenmalige kolonie elk vanuit een verschillend, *individueel* standpunt hebben gerede- >>

neerd, een nuancering die grotendeels voortvloeit uit hun persoonlijke ervaring in de kolonie. Wij willen hieronder wijzen op de specifieke, individuele kenmerken van elke schrijfster waaruit zal blijken in hoeverre het zogeheten ‘damescompartiment’ als verzamelbegrip generaliseert, of althans genuanceerd dient te worden.

Maria Carolina Frank (1838-1891) droeg Indië geen warm hart toe. Het leven aldaar had haar van een eerste echtgenoot beroofd, zij was er vervolgens nog gescheiden van een tweede man, en als onderwijzeres en alleenstaande moeder heeft zij in de kolonie nooit behoord tot de bovenlaag van de Europese samenleving. Deze gegevens werpen een belangrijk licht op het veelal vernietigende oordeel over Indië waarvan haar hele werk doordrongen is. Bij Frank draagt de koloniale ervaring zeer zelden bij tot de ontplooiing van de Europeanen. Zij worden zonder uitzondering het slachtoffer van het beruchte proces van ‘verindischen’, en zijn bijgevolg niet in staat om hun authenticiteit als mens volledig te handhaven of te bereiken. Achteruitgang en desillusie zijn terugkerende motieven bij deze schrijfster, die haar eigen verbittering over het Indische verblijf graag op haar romanfiguren projecteert wanneer die bedrogen, geruïneerd, gedesillusioneerd of soms helemaal gedegeneerd op hun koloniale ervaring terugblikken.

Frank legt in haar romans en verhalenbundels zoals *Oost-Indische mensen en dingen geschetst* (1874) een scherp observatievermogen aan de dag en verschaft aan de hand van lange uitweidingen over de lotgevallen van de Hollandse huisvrouw en over de tradities van de verschillende bevolkingsgroepen, veel informatie uit de eerste hand over het leven in de toenmalige kolonie. De ruime aandacht voor vrouwelijke figuren gaat opvallend genoeg niet gepaard met vooruitstrevende opvattingen over de kwestie van de emancipatie. Frank ontwikkelt een vrij conservatieve visie op het vrouwelijke lot, die er in grote trekken op neerkomt dat de vrouw louter voor haar gezin dient te leven. Dat wil niet zeggen dat Frank een geïdealiseerd beeld geeft van het gezinsleven. Integendeel: zij benadrukt telkens de broosheid en wankelbaarheid ervan, hoewel zij haar vrouwelijke romanfiguren geen ander leven gunt. Deze vrouwen blijken in hun huwelijk overigens geenszins van hun vrijheid beroofd, maar worden, wanneer zij aan de verderfelijke invloed van de Indische samenleving ten prooi vallen, telkens door een liefhebbende man weer op het rechte pad gebracht. Frank ontloopt zich verder ongetwijfeld als de felste tegenstander van het gemengde huwelijk, maar opvallend genoeg niet van het concubinaat dat zij hoogstens als een noodzakelijk kwaad van het koloniale leven voorstelt. Deze schijnbare ruimdenkendheid is in feite alleen toe te schrijven aan de bijgedachte dat de Europeaan in de regel toch niet met zijn huishoudster trouwt. Dit is een typisch koloniale redenering: rasvermenging is toegestaan zolang die niet gelegaliseerd wordt en de Europese en inheemse groepen dus netjes van

Melati van Java

elkaar gescheiden blijven. Alles bij elkaar gaat van Franks werk een duidelijke oproep tot traditionalisme en een duidelijke overtuiging van rassensuperioriteit uit. Maar belangrijker nog is haar onvermogen of onwil om het beeld van een tot voorspoed en evenwicht bijdragend Indië tot stand te brengen.

Een andere ‘verzuurde’ kijk op de toenmalige kolonie treffen we aan bij Thérèse Hoven (1860-1941), die evenmin als Frank in staat blijkt haar personages het geluk in Indië te gunnen. Hoewel er weinig bekend is over haar verblijf in de kolonie, weten we dat zij diep teleurgesteld uit Indië terugkwam en er nooit meer heen ging. Dit hoefde voor haar blijkbaar ook niet. Wij hebben dan ook geen biografische bijzonderheden nodig om haar negatieve koloniale ervaring te reconstrueren: de teneur van haar romans en verhalen spreekt wat dat betreft boekdelen. Haar kritische blik op de vervallen moraal in de tropen is de rode draad doorheen haar omvangrijke productie. Net als Frank breekt Hoven de kolonisten af die, uitsluitend door geld en gemakzucht gedreven, geen enkele moeite doen om een – naar Europese maatstaven – degelijk bestaan te leiden. Maar zij richt haar kritiek voornamelijk op de mannen, die volgens haar in Indië op zedelijk gebied het sterkst achteruitgaan. Zo stelt zij in *Vrouwen lief en leed onder de tropen* (1892) het koloniale verleden van de man genadeloos aan de kaak. Zij scheert het als bron van ondergang over een kam met de Indische toestanden en met de karakter aantasting die uit de leefgewoonten en het werkklimaat voortvloeit.

Het leven van de Europese vrouw in Indië wordt door Hoven dan ook uitsluitend voorgesteld als een riskante, zware proef. Het algemene beeld dat hierdoor naar voren komt, is dat van uiterst bevooroordeelde, kieskeurige vrou-

wen, die in Indië in geen geval kunnen aarden, en hun ontevredenheid over de Indische levenswijze duidelijk maken door hun vurige verlangen naar het beschaafde Europa tot vervelens toe te herhalen. Van progressief denken is er bij Hovens vrouwenfiguren geen sprake: ze treden doorgaans op als toegewijde huisvrouwen die zich met de traditionele rolverdeling tussen man en vrouw tevreden stellen. Maar oog voor de precaire situatie van haar seksegenoten heeft Hoven toch wel. Zo zinspeelt zij vaak op de aantrekkingskracht van Indië als bron van inkomen voor de vrouw, die behalve het huwelijk of een betrekking als gouvernante of schooljufvrouw geen mogelijkheid had om aan de kost te komen.

Hoven schreef haar Indische romans niet enkel om haar lezers ontspanning te bezorgen: zij wilde getuigen en waarschuwen voor wat zij zelf als een niet meer goed te maken frustratie had ondervonden. Het was de ontgoochelde vrouw die de pen van de cynische schrijfster bewoog toen zij haar positie aldus resumeerde: “Oost, West, thuis best! [...] ’t Is nog zoo kwaad niet in ’t oude Nederland en wie er “brood” heeft, die blijve er en kome niet hier om er “vleesch” bij te hebben. Het heeft een bittere nasmaak.”⁷

Een dubbelzinnige kijk

Melati van Java’s (1853-1927) benadering van de eigentijdse koloniale realiteit gebeurt op een zachtere, veel minder cynische wijze dan bij haar twee bovengenoemde collega’s. Dit neemt niet weg dat er bij haar eveneens fysiek of geestelijk aangedaste Europeanen optreden voor wie de koloniale ervaring meestal ook op een grote desillusie uitloopt. We zien dit o.a. in *In Extremis* (1896) en *Miss Campbell* (1902). Melati hekelt net als Frank de prestigestrijd en de neiging tot uiterlijk machtsvertoon bij de toenmalige kolonisten. Maar uit deze visie als zou de kolonie de mens tot ontarding brengen, blijkt alles wel beschouwd eerder haar teleurstelling dan haar wil tot veroordeling. De mislukking van de koloniale ervaring wordt door Melati van Java echt betreurd, omdat zij haar personages, in tegenstelling tot Frank en Hoven, graag het geluk gunde in dat land waar zij zelf was geboren en waaraan zij later in Nederland steeds met heimwee zou terugdenken. Daarom valt bij haar, meer dan bij welke andere schrijfster ook, de heftigheid van de desillusie op. Deze liefde voor het land heeft als gevolg dat de natuur in haar werk wel eens als een vitale, handelende kracht op de voorgrond treedt en een actieve functie ten opzichte van de menselijke inhoud van het verhaal vervult. Maar deze schrijfster, die van Indische afkomst was, mag zich dan wel veel genuanceerder over Indië hebben uitgelaten, van een onvermurwbaar geloof in de westerse superioriteit blijft zij hoe dan ook niet verschoond. Zo laat zij in haar twee belangrijkste romans, *De familie van den resident* (1875) en *Hermelijn* (1885) het idee doorschemeren dat de Indo-Europeaan niet op eigen kracht een betere status kan bereiken, maar altijd de sturende hand van de ‘superieure

Bron: <http://www.dbnl.org/auteurs/auteur.php?id=foor001>

Portret van Annie Foore, door E.A. Tilly.

re' Europeaan nodig heeft. De schizofrenie van de Indo-Europeanen, die alsmat heen en weer geslingerd worden tussen bewondering voor de Europese beschaving en gehechtheid aan de eigen oorspronkelijkheid, is een terugkerend motief bij Melati. Dezelfde dubbelzinnigheid legt zij bij haar benadering van het kolonialisme aan de dag. Enerzijds pleit zij voor een verantwoord koloniaal beleid, waarbij zij rekening houdt met de belangen van de inheemse bevolking, maar anderzijds meent zij ook dat de inlander zich geenszins aan de Europese macht mag onttrekken, en op de hem toegewezen plaats in de koloniale samenleving moet blijven.

Wat Melati van Java belet haar Europese personages voorspoed en geluk in haar toch zo geliefde Indië te gunnen, is de onvermijdelijke botsing van haar ethisch gevoel met het schijnbestaan dat zij in de kolonie waarneemt. Zij getuigt echter al bij al van een veel toegeeflijkere houding ten opzichte van de mestizo-cultuur dan Thérèse Hoven of M.C. Frank.

Annie Foore (1847-1890) wordt in de bestaande secundaire literatuur⁸ doorgaans als de meest begaafde schrijfster uit het 'damescompartiment' beschouwd. Vooral haar scherpe observatievermogen en inzicht in de menselijke kleingeestigheid worden als verdienstelijke eigenschappen erkend. Deze positieve beoordeling heeft Annie Foore wellicht ook vooral te danken aan haar bijzonder 'complete' ervaring in Indië. Zij was niet alleen huismoeder, maar zij kwam als vrouw van een ingenieur ook in contact met de meer zakelijke kanten van het koloniale leven. Zij levert dan ook het meest volledige overzicht van het Europese bestaan in Indië, maar blijft daarbij ook het meest tussen twee stoelen zitten. Annie Foore was zich persoonlijk zeer goed bewust van al het goede dat

Indië te bieden had, en van de mogelijkheid van de Europeaan om zich aldaar te ontplooiën. Zij bezingt in haar boeken telkens de zaligheid om in de nabijheid van prachtige natuurtonelen te vertoeven. Maar door haar fijnzinnigheid proefde zij ook feilloos het gevaar dat het leukere Indische leven voor haar landgenoten inhield, namelijk een verslapping van de morele waakzaamheid, die eensklaps tot ontarding en allerlei excessen kon leiden. Haar werk, in het bijzonder de romans *De Van Sons* (1881) en *Bogoriana* (1890), is daarom doorspekt met scherpe, realiteitsgetrouwe waarnemingen van de Europese samenleving in Indië, in het bijzonder het rangstelsel, het materialisme, het nepotisme en de kwaadsprekerij. Door deze dubbelzinnige, weemoedige visie maakt het oorspronkelijk onbezorgde leven nu eens plaats voor liefdesverdriet of ziekte, dan weer voor faillissement of ontslag.

Een ander thema waarbij Annie Foore tussen wal en schip valt, is de vrouwenemancipatie. Binnen het 'damescompartiment' pleit zij ongetwijfeld het meest voor een grootschalige aanwezigheid van Europese vrouwen in Indië. Deze positieve instelling wordt echter voor een deel ontkracht door het veelvuldig inlassen van ontstemde commentaren over de gevoelige situaties waarmee de koloniale huisvrouwen te kampen krijgen. Enerzijds komt Foore op tegen het vooropgezette beeld dat deze vrouwen in de kolonie niet veel zouden uitvoeren. Maar anderzijds wordt het verheerlijken van haar grote plichtsbetrachting en van haar grenzeloze moederlijke wel eens de aanleiding tot relativiserende opmerkingen aangaande het opkomende feminisme. Belangrijk is in elk geval dat Annie Foore hiermee een positief beeld geeft van het Europese gezinsleven en, anders dan haar collega's, moeite doet om te suggereren dat huiselijk geluk ook in de kolonie binnen handbereik is.

Annie Foore was haar man enkel naar Indië gevolgd omdat het moest, maar zij was naderhand wel degelijk van het land gaan houden. Daarom heeft zij het Oosten nooit helemaal als een oord van ballingschap afgeschilderd. Indië fungeerde bij haar eerder als symbool voor de teloorgang van menselijke dromen. Annie Foore stierf er op nog jonge leeftijd. Ook voor haar bleek de Indische droom ten slotte een illusie. Haar werk compenseert grotendeels dit persoonlijk falen, omdat zij haar lezers de meest aanschouwelijke koloniale les uit het 'damescompartiment' heeft gegeven.

Een atypische visie

Mina Krüseman (1839-1922) onderscheidt zich zonder enige twijfel als de meest atypische 'dame' uit het 'compartiment'. Haar benadering van de toenmalige kolonie berust op dezelfde thema's en motieven als die van haar vier overige collega's, maar de vooruitstrevende, voor haar tijd gedurfde opvattingen die zij hierbij naar voren schuift, monden zeer vaak uit in een visie op de eigentijdse realiteit die in wezen botst met – of iets toevoegt aan – die van de andere schrijfsters. Dit bijzondere 'cachet' van Mina Krüseman is ongetwijfeld toe te

schrijven aan het feit dat zij haar twee Indische romans *Een huwelijk in Indië* (1873) en *Parias* (1900) voornamelijk gebruikte als een dankbaar platform voor de verspreiding van haar artistieke, feministische en pacifistische denkbeelden. Verder redeneerde ze vanuit een geheel ander standpunt, overtuigd als zij was dat niet Indië, maar Nederland zelf een decadent en voor de menselijke ontplooiing belemmerend land was. Zo roept zij, ondanks het pijnlijke besef van het gebrek aan geestelijke ontwikkeling in de kolonie, het beeld van een toekomstig Indië op, waarin Europeanen uit de culturele elite verfrissend en baanbrekend werk zullen verrichten. Haar visie wordt weliswaar bepaald door de mate waarin het koloniale leven de Europeaan kan beïnvloeden – ook bij haar valt deze ten prooi aan eerzucht of materialisme – maar zij concentreert zich daarbij vooral op wat Indië te bieden heeft. De romanpersonages die haar sympathie genieten komen pas in de kolo-

Bron: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/5f/Mina_Kruseman.jpg

Mina Krüseman.

nie tot leven. Het is precies in Nederland dat ze niet kunnen aarden, wat een ander bewijs is van Krüseman's onbegrip voor landgenoten die ondanks een lang verblijf in de tropen nog steeds nostalgisch over Nederland konden praten. Haar boodschap is dat de Europeaan op een geslaagde koloniale ervaring zal kunnen terugblikken indien hij zich voor het goede van Indië openstelt en voordeel weet te trekken uit de daar aangetroffen problemen en hindernissen.

Dit standpunt hangt samen met een andere gedachte die door geen enkele andere schrijfster uit het 'damescompartiment' is gekoesterd en waaruit blijkt in hoeverre Krüseman haar tijd vooruit was: de idee dat men zich het land >>

niet onvoorwaardelijk kan toe-eigenen. Haar 'goede' personages zien hun koloniale verblijf daarom op voorhand nooit als een bron van weelde en geluk, en behoeden zichzelf zo voor het gevaar van desillusie. Opvallend is dus dat Krüseman, voor wie het onderzoek naar de toenmalige koloniale maatschappij nu net geen echte prioriteit was, hier de meest doordachte kijk op heeft.

Vooruitstrevende denkbeelden vinden bij haar eveneens weerklank op het gebied van de vrouwenemancipatie. Haar eerste Indische ro-

Criticus en schrijver P.A. Daum.

man *Een huwelijk in Indië* is een felle aanklacht tegen het gearrangeerde huwelijk en de toenmalige opvoeding van meisjes. Zij protesteert tegen de schijnheiligheid van een samenleving waarin aanzien en hoogmoed aan de meeste huwelijken ten grondslag lagen en gaat tekeer tegen de zowel sociale als materiële afhankelijkheid van vrouwen. Haar pleidooi voor vrouwenontwikkeling vindt in het precaire leven van de vrouw in Indië juist dankbare stof: daar was zij immers nog meer dan in Nederland aangewezen op haar functie als huisvrouw en moeder. Krüseman confronteert graag de vrouw met haar eigen tekortkomingen en laat die zich aldus bewust worden van de rol die zij zelf moet spelen om een volwaardige ethische en sociale positie te bereiken.

Door de durf en de geestdrift die zij bij het stileren van haar progressieve gedachtegoed aan de dag legt, is Mina Krüseman haar tijd vooruit: in vele latere werken zal de Krüseman-lezer een déjà vu gevoel ervaren. Vandaar dat ze zich de tijd van vele tijdgenoten op de hals haalde, en in het bijzonder van schrijver en literatuurcriticus Busken Huet, die zich aan haar

vermeende zelfingenomenheid ergerde, maar zich in feite met de baanbrekende, visionaire teneur van haar romans geen raad wist.⁹

Een ongewaardeerde belevingswereld

Het koloniale leven ten tijde van *tempo doeloe*, de opbouw van een echte koloniale samenleving en de problematische omgang tussen de verschillende bevolkingsgroepen staan geboekstaafd in de werken van de vijf schrijfters. Deze literaire productie heeft als literair-sociaal verschijnsel toentertijd een belangrijke rol gespeeld in het kolonisatieproces. Niet alleen maakte ze vreemde plaatsen en volkeren bij een breed Europees lezerspubliek bekend, maar ze droeg aldus op haar eigen manier bij tot de houding die Europeanen ten opzichte van de rest van de wereld innamen.

De vraag die bij deze vaststelling rijst, is dan ook waarom deze luide vrouwenstemmen uit *tempo doeloe* in de literatuurgeschiedenis zo 'onopgemerkt' zijn gebleven. Hun marginale plaats heeft men gewoonlijk verklaard door hun – toen reeds verouderde – idealistische literaturopvatting. Maar het zich vastklampen aan de idealistische traditie heeft de schrijfters niet belet om een pregnant beeld van de kolonie op het einde van de negentiende eeuw weer te geven. De werkelijke reden voor hun onderbelichting is volgens mij de grote nadruk die zij in hun werk telkens op het lot van de vrouw in Indië hebben gelegd. Het uitvoerig uitbeelden van de 'huiselijke kring', met name de dagelijkse activiteiten van de huisvrouw met liefdesgeluk en huwelijksproblematiek als terugkerende motieven, verklaart grotendeels waarom zij bij critici en literatoren alsmat buiten de boot vielen. Deze situatie doet zich tot op heden voor. In het meest recente, in 2002 verschenen standaardwerk over koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen, *Europa*

'De werkelijke reden voor hun onderbelichting is volgens mij de grote nadruk die zij in hun werk telkens op het lot van de vrouw in Indië hebben gelegd.'

Buitengaats, komt de productie van het 'damescompartiment' in Gerard Termorshuizens bespreking van de negentiende-eeuwse Indisch-Nederlandse letterkunde weliswaar aan bod, maar wordt alweer onder een reducerende titel gepresenteerd, namelijk 'Treurspel, dolk en geweën'. Termorshuizen wijst, net als zijn voorgangers, opnieuw op het "gebrek aan 'werkelijkheidsgehalte'" bij de vijf schrijfters om hun marginale plaats te verklaren. Hij geeft wel toe dat de "mogelijkheden voor vrouwen om de Indische werkelijkheid te beleven heel wat beperkter" waren, maar maakt zich helaas onmiddellijk daarop de bestaande oordelen over deze literatuur eigen, door te stellen dat deze beperkte ervaringsmogelijkheid zich "wreekte [...] als deze vrouwen gingen schrijven". Om deze

Conrad Busken Huet, een andere criticus van de Nederlands-Indisch schrijfters.

vaststelling te staven roept Termorshuizen de mening van P.A. Daum, een tijdgenoot van de schrijfters en de algemeen toegejuichte auteur van de negentiende-eeuwse Indisch-Nederlandse literatuur, te hulp, die een relatie had gelegd tussen "de aard van hun literaire werken en bepaalde maatschappelijke achtergronden".¹⁰ Daum stelde ooit de vraag hoe die vrouwen "eigenlijk de Indische realiteit [zouden] hebben kunnen weergeven, ook al [zouden] zij dat hebben gewild".¹¹ Volgens Daum, en met hem ook het merendeel van de critici, laat de literatuur uit het 'damescompartiment' vanwege de mindervaardige positie van de schrijfters in de toenmalige samenleving, op het gebied

van de literaire waarde veel te wensen over. Het feit dat zij het koloniale leven niet op dezelfde manier beleefden als hun mannelijke tijdgenoten, betekent dus volgens die mannelijke maatstaven, dat zij het niet 'op de juiste manier' hebben ervaren, en het bijgevolg 'verkeerd' hebben weergegeven. Het is bijgevolg de moeite niet waard om zich daarin al te veel te verdiepen.

Achter deze gedachtegang schuilt volgens mij *de* verklaring voor het misprijzen van de koloniale vrouwenliteratuur uit de late negentiende eeuw: het luttele belang dat aan de belevingswereld en opvattingen van de vrouwen wordt gehecht en het gelijkschakelen van hun 'anderszijn' met een gebrek aan waarde, potentieel of talent - het is maar hoe men het noemen wil.

Haar veelzijdige en boeiende karakter ontleent de literatuur uit het 'damescompartiment' nu precies aan deze afwijking van de norm. Voor het eerst heeft zich daarmee de vrouwelijke stem in de koloniale literatuur verheven. En zo heeft ze ook een koloniale werkelijkheid geopenbaard, zoals die nog maar aan het ontstaan was en tot dan toe liever verzwegen of tenminste eenzijdig belicht was: die van de vrouw. Daum vergist zich niet wanneer hij beweert dat de schrijfsters uit het 'damescompartiment' in een beperkte belevingswereld verkeerden en dat deze zich in hun literaire werk weerspiegelden. Alleen trekt hij hieruit de verkeerde conclusie. Hun werk biedt wel degelijk een trouwe weergave van de toenmalige realiteit, maar dat was er een die men liever niet zag of onbelangrijk vond, en aldus als onjuist bestempelde en denigreeerde. Door deze literatuur te verzwijgen werd getracht een belangrijk facet van de toenmalige werkelijkheid, namelijk die van de vrouw, weg te denken. ///

Noten:

- ¹ R. Nieuwenhuys, *Oost-Indische Spiegel. Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven, vanaf de eerste jaren der compagnie tot op heden*. Amsterdam, 1973 (tweede herziene druk - eerste druk 1972).
- ² Mijn dissertatie *Luid tussen twee stilten. Vergeten vrouwenstemmen uit tempo doeloe. De Indisch-Nederlandse literatuur uit het negentiende-eeuwse damescompartiment* wordt binnenkort bij de Nederlandse uitgeverij KITLV gepubliceerd.
- ³ De Indische roman die tussen 1870 en 1900 een ongekende bloei beleefde werd, o.a. door zijn sterk maatschappelijk gerichte, documentaire inslag, zijn vlotte verteltrant en direct taalgebruik, doorgaans als niet-literair bestempeld en aldus nooit in de officiële literaire canon opgenomen.
- ⁴ Dit fragment wordt door R. Nieuwenhuys in *Tussen twee vaderlanden* (Amsterdam, 1959) aangehaald.
- ⁵ E.M. Beekman, *Paradijzen van weleer*. Amsterdam, 1998, p. 387. Dit citaat is oorspronkelijk een recensie van K. Wijbrands in: *Indiese distels*. 1906, p. 102.
- ⁶ Virginia Woolf, *Een kamer voor jezelf*. Amsterdam, 1996, p. 79.
- ⁷ Thérèse Hoven, 'Van de eene stad naar de andere', in: *In sarong en kabaai*. Amsterdam, 1892, pp. 133-134.
- ⁸ Zie o.m. G. Brom, *Java in onze kunst*. Rotterdam, 1931, pp. 97-99.
- ⁹ C.D. Busken Huet, 'Mejufvr. Mina Krüseman', in: *Litterarische Fantasien en Kritieken*. Haarlem, deel 16, 1882, pp. 57-62.
- ¹⁰ G. Termorshuizen, 'Indië is ook in het litterarische eene melkkoel', *Indisch-Nederlandse letterkunde van de negentiende eeuw*, in: T. D'haen, *Europa Buitengaats. Koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen*. Amsterdam, 2002, p. 122.
- ¹¹ G. Termorshuizen, 'Indië is ook...', p. 123.

Cadeau

Op zoek naar een origineel cadeau?

Laat familie, vrienden, collega's, professoren, leraren hun blik verruimen en schenk ze een jaarabonnement op *Historica*.

**Vul de bon in op de website:
www.gendergeschiedenis.nl > lid worden**

Abonneer je nu op de *Historica*-nieuwsbrief!

Wist je dat *Historica* ook een digitale nieuwsbrief heeft?

Handig voor wie geen abonnee is maar toch op de hoogte wil blijven van de inhoud van *Historica*.

Meld je aan via de homepage op www.gendergeschiedenis.nl!

Stéphanie Loriaux is doctor in de Filosofie en Letteren. Zij is professor aan de faculteit Filosofie en Letteren van de Université Libre de Bruxelles, waar ze verschillende vakken over Nederlandse literatuurgeschiedenis doceert. Haar onderzoeksexpertise omvat onder meer de studie van de koloniale en postkoloniale literaire productie van vrouwen uit de twintigste eeuw. Zij is voorzitter van Sophia, het Belgische coördinatienetwerk voor vrouwenstudies.
Contact: ULB, Faculté de Philosophie et Lettres, Campus Solbosch, CP175, F.D. Rooseveltlaan 50, 1050 Brussel, e-mail: sloriaux@ulb.ac.be.

Interview met Els Flour

Het geheugen van de Belgische vrouwenbeweging

In deze vaste rubriek brengt *Historica* iemand voor het voetlicht die vanuit haar of zijn discipline reflecteert over de (mogelijke) meerwaarde om te werken vanuit een genderperspectief. Op de *Historica* pagina van de website van de VVG kan u reacties op deze rubriek posten. Op die manier willen *Historica* en de VVG actief het wetenschappelijke én publiek debat rond genderonderzoek stimuleren. Als archivaris van het Archiefcentrum voor Vrouwengeschiedenis (AVG) heeft Els Flour een goede kijk op de mogelijkheden en uitdagingen van het vrouwenarchiefwezen en het gendergeschiedenisonderzoek in België. Haar getuigenis over de uitbouw en werking van het AVG leert dat met beperkte middelen maar met veel daadkracht het geheugen van de vrouwenbeweging in België van de vergetelheid wordt gered. Geschiedenis was dan wel haar eerste liefde maar in een archief werken: "Neen, dát nooit", zo zwoor ze als studente.

/ Sophie Bollen /

Hoe ben je erbij gekomen om geschiedenis te gaan studeren?

Mijn motivatie om geschiedenis te studeren is wellicht herkenbaar voor vele andere historici. Ik was reeds als jong meisje gefascineerd door historische verhalen en romans. Inspirerende geschiedenisleerkrachten wakkerden mijn historische interesse verder aan. Ik heb nog even getwijfeld om de studie Germaanse talen aan te vatten maar uiteindelijk heb ik toch gekozen voor mijn 'eerste liefde': geschiedenis.

Was je dan ook meteen geïnteresseerd in vrouwengeschiedenis?

Neen, dat was niet zo. Tijdens mijn opleiding geschiedenis heb ik helemaal niets gedaan met vrouwengeschiedenis. Die interesse is er pas gekomen met mijn eerste werkervaring. De minister die in de jaren 1990 bevoegd was voor gelijke kansen, CD&V-politica en feministe Miet Smet, had toen een budget vrijgemaakt voor een project dat het toenmalige landschap van vrouwenarchieven in kaart moest brengen. De opzet van dit project werd haar ingefluisterd door Denise Keymolen, een van de Belgische pioniersters inzake vrouwengeschiedenis, die had vastgesteld dat het vrouwengeschiedenisonderzoek in België erg werd bemoeilijkt door een gebrekkig kennis over de beschikbaarheid en toegankelijkheid van vrouwenarchieven. Ik werd dus aangeworven voor dit project en diende samen met een andere medewerkster twee repertoria op te stellen: een dat de vrouwenarchieven moest lokaliseren en beschrijven, een ander repertorium dat de vrouwenpers in kaart diende te brengen. De hele Belgische vrouwenbeweging ging bij wijze van spreken door mijn

handen, brieven, verslagen van vergaderingen, pamfletten, tijdschriften... Alhoewel je voor het samenstellen van een repertorium eerder oppervlakkig werkt, kon ik niet naast de verwezenlijkingen van de vrouwenbeweging kijken en voelde ik de gedrevenheid van de vrouwen die in al die organisaties streden voor verandering. En ik leerde om de samenleving vanuit een genderbril te bekijken, om oog te hebben voor de structurele ongelijkheid tussen vrouwen en mannen in de samenleving.

Hoe ben je dan bij het Archiefcentrum voor Vrouwengeschiedenis (AVG) terecht gekomen?

Onder impuls van minister Miet Smet werd in 1995 te Brussel Amazone opgericht, een nationaal trefcentrum voor vrouwen en vrouwenorganisaties. Miet Smet heeft toen aan de academici die het repertoriumproject begeleidden, Leen Van Molle en Eliane Gubin, gevraagd om een vzw-structuur uit te denken die een vrouwenarchiefcentrum concreet vorm kon geven. Het repertoriumproject had immers aangetoond dat reeds veel archieven uit de eerste feministische golf waren verloren gegaan en dat ook de archieven van de tweede golf bedreigd werden. Gezien mijn werkervaring, was ik de geknipte werknemer om dit archiefcentrum uit te bouwen. Hoewel ik altijd daarvoor had gezegd: "Ik ga nooit in een archief werken!" (lacht). Archiefwerk leek me immers nogal saai, maar in een klein centrum als het AVG moeten we op heel wat terreinen beslagen zijn. We dienen ons niet alleen bezig te houden met de inventarisatie, maar ook met prospectie van archieven en de begeleiding van bezoekers, met het administratieve beheer en de projectwerking. Dat zorgt voor veel afwisseling en dat ligt me wel. Sinds kort krijgen we een extra subsidie waarmee we naast de twee archivariissen een bache-

lor documentalist kunnen aanwerven, die we ook zelf inwijden in de archivaliek. Helaas is deze subsidie enkel bestemd voor werknemers jonger dan 26 jaar. Wat maakt dat eens deze jonge werknemer goed en wel is opgeleid, hij of zij te oud is en op zoek moet naar ander werk, waardoor wij expertise verliezen en weer iemand anders moeten zoeken.

Een tekort aan personeel is een van de structurele problemen in het Belgische en Vlaamse archiefwezen. Kampt het AVG nog met andere euvels?

Ja, net zoals alle archiefinstellingen, waar ze zich ook mogen bevinden, heeft het AVG een chronisch gebrek aan depotruimte. Dit heeft tot gevolg dat we niet eender welk archief kunnen opnemen in onze collectie. Bij de opstart van

Els Flour

het AVG deden we natuurlijk wel actief aan prospectie, de rekken waren nog leeg en er waren zoveel belangrijke archieven die er een plaats verdienden. Nu zijn we genoodzaakt om de vraag tot archiefbewaring vooral te laten uitgaan van de archiefschenkers zelf. Alleen wanneer we te horen krijgen dat uniek archiefmateriaal dreigt verloren te gaan, nemen we zelf contact op met de archiefbewaarders. Het gebrek aan depotruimte noopt ons ertoe om streng te zijn in ons acquisitiebeleid. Gelukkig moeten

we niet het hele veld bestrijken: ideologisch gekleurde, ‘verzuilde’ vrouwenorganisaties bijvoorbeeld kunnen terecht in gespecialiseerde archiefcentra. Alleen als zo’n organisatie daar uitdrukkelijk om vraagt, nemen we haar archief toch op. Dat gebeurde bijvoorbeeld met een katholieke feministische organisatie, die zich sterk identificeert met de autonome vrouwenbeweging. Maar dat het gebrek aan depotruimte ons remt in onze werking, is een reëel probleem.

Een kritische geest zou wel eens de vraag kunnen opwerpen of een apart centrum voor vrouwengeschiedenis wel nodig is. De bestaande archiefinstellingen zouden toch evengoed archieven van vrouwenorganisaties of feministes kunnen opnemen?

Dat laatste gebeurt al in belangrijke mate: de belangrijkste Vlaamse privaatrechterlijke archiefcentra, die hun archiefcollectie hebben opgebouwd rond de verzuilde ideologische actoren (vakbonden, partijen, ...), hebben nu reeds een omvangrijke collectie archieven van vrouwenorganisaties en feministes in huis. En af en toe is er daarbij overlap. Voor de tweede golforganisaties en -feministes bijvoorbeeld met het Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis, dat archieven van alle ‘progressieve’ bewegingen opvangt. Of met Rol en Samenleving, een documentatiecentrum en bibliotheek dat ook archief van tweede golforganisaties bewaart. Maar de vrouwenbeweging is meer dan de tweede feministische golf en doorheen alle periodes waren heel wat organisaties en hoofdrolspelers niet aan zuilen gebonden. Beroepsorganisaties van vrouwen bijvoorbeeld, of een lobbygroep als de Belgische groepering Open Deur, in 1930 opgericht om het recht op arbeid van vrouwen te verdedigen. De archieven van deze niet-verzuilde (vooral kleinere) organisaties en hun leidersfiguren vinden geen plaats binnen het Belgische archieflandschap. En dus is het bestaan van het AVG wel degelijk gerechtvaardigd. Bovendien stammen heel wat organisaties uit een periode waarin er van een gefederaliseerd België nog geen sprake was en dat zien we ook terug in hun archiefbescheiden, die in beide landstalen zijn opgesteld. Aangezien het AVG – in het Frans *Centre d’Archives pour l’Histoire des Femmes* – een tweetalige organisatie is, passen deze archieven dus mooi binnen onze werking en collectie. Hoe langer we bezig zijn, hoe groter onze expertise bovendien wordt en we merken dat onze bezoekers zeer tevreden zijn over de dienstverlening. We krijgen op jaarbasis 120 lezers over de vloer. Dat zijn hoofdzakelijk studenten geschiedenis, naast studenten uit andere studierichtingen of van de hogescholen en af en toe middelbare scholieren en journalisten. Tel daar nog eens de informatievragen bij die we ontvangen via mail of telefoon en dan stellen we vast dat per jaar zo’n 200 mensen de weg naar het AVG vinden. Wat toch niet slecht is voor zo’n klein archiefcentrum, vind ik.

Wat ik soms wel jammer vind, is dat de vrouweninformatiecentra de krachten niet meer

kunnen bundelen. Er zijn Rol en Samenleving, de Bibliothèque Léonie Lafontaine, het documentatiecentrum van Amazone (gelijkkansenbeleid), het AVG-Carhif... die versnippering verhoogt niet steeds de efficiëntie. Maar dat is niet enkel het geval voor vrouweninformatiecentra. Zowat elke archiefinstelling in Brussel worstelt bijvoorbeeld met gebrek aan depotruimte. Dat doet me soms dromen van één groot depot, met een verdeelsleutel om de deelnemende centra ruimte toe te kennen.

Affiche van de tentoonstelling 'Jongens en meisjes... Bestemming bekend? België, 1830-2000'

Maar voorlopig blijft dit nog toekomstmuziek?

Ja, en dat heeft veel te maken met de ingewikkelde Belgische context. Sommige instellingen hangen af van de federale overheid, andere dan weer van de Vlaamse of Franse Gemeenschap. Met onze tentoonstelling die we dit jaar hebben georganiseerd, *Jongens en meisjes... bestemming bekend? België, 1830-2000*, hebben we ondervonden hoe moeilijk het is om als tweetalige instelling een project op te zetten. Het AVG krijgt zijn werkmiddelen van het federale niveau, maar een cultureel-historische tentoonstelling krijg je met dat federale budget ‘gelijke kansen’ slechts heel gedeeltelijk gefinancierd. Dus moet je naar de Gemeenschappen en Gewesten en Gemeenschapscommissies, maar daar hoor je als tweetalige instelling

niet echt thuis. Dus moesten er tal van dossiers worden geschreven, telkens volgens een ander stramien, met verschillende deadlines en eigen criteria voor de verantwoording... Dat brengt veel extra werk en de nodige stress mee. We hebben vaak gezucht “bestond er op nationaal niveau nog maar een zeker cultuurbeleid”. Uiteindelijk is alles toch op zijn pootjes terecht gekomen en kan het AVG trots zeggen dat meer dan 14.000 mensen de tentoonstelling hebben bezocht.

Aletta, de grote Nederlandse evenknie van het AVG, legt zich recentelijk meer toe op oral history. Heeft het AVG ook plannen in die richting?

Geen concrete plannen, wel dromen. Het ontbreekt het AVG momenteel aan mensen én middelen om geluids- of videoarchieven aan te leggen. Een dergelijk archief vereist immers niet alleen bepaalde materiële voorwaarden, maar evenzeer de nodige wetenschappelijke *know-how*. Wat niet maakt dat de behoefte aan zo’n werking zeer acuut is. De voortrekkers uit de tweede golf zijn immers oud aan het worden. Enkele pioniersters zijn reeds spijtig genoeg overleden, denken we maar aan Roos Proesmans die in Vlaanderen Dolle Mina op poten zette, of recenter Adèle Hauwel (Open Deur) en Lily Boeykens (Nationale en Internationale Vrouwenraad). Misschien is dit een mogelijk project waar een aantal archiefinstellingen de handen in elkaar kunnen slaan...

Heb je zelf onderzoek verricht op het gebied van vrouwen- of gendergeschiedenis?

Als archivaris word je natuurlijk soms verlekkerd door de archieven waar je mee in aanraking komt. Maar ik moet evenwel voorrang geven aan het beschrijven van archief en onderzoek komt op de tweede plaats. Misschien heb ik die kans ook zelf niet genoeg gegrepen. Wel heb ik een hoofdstuk geschreven in het boek over de geschiedenis van de Internationale Vrouwenraad. Ook ben ik auteur van een aantal vulgariserende artikels en geef ik af en toe lezingen voor een breed publiek. Soms, als ik bepaalde archieven bekijk, denk ik wel eens: “Ooit ga ik eens tijd maken en mij beter organiseren, en dan zal ik daar eens iets over schrijven.” Maar blijkbaar ben ik niet zo georganiseerd (*lacht*).

Welke uitdagingen zie jij nog weggelegd voor het gendergeschiedenisonderzoek?

Zowat elk historisch onderwerp is vatbaar voor herinterpretatie, dus ook vanuit een genderperspectief. Er is bovendien nog veel braakliggend terrein voor de gendergeschiedenis in België. Zo is er volgens mij een grote nood aan synthesewerken, ik denk maar aan de geschiedenis van gender en arbeid in België, of gender en onderwijs... Niet dat uiteraard er in België geen waardevol gendergeschiedenisonderzoek is verricht, maar dit onderzoek richt zich tot deelaspecten. Er zijn weinig overzichtswerken voorhanden die deze onderzoeken groeperen. Daarnaast dienen zich nieuwe onderzoeksthe- >>

ma's aan, zoals bijvoorbeeld de geschiedenis van de seksualiteit of van mannelijkheid.

Welke term draagt jouw voorkeur weg: vrouwen-geschiedenis of gendergeschiedenis?

Ik kies eerder voor gendergeschiedenis omdat deze term meer 'gebruikscomfort' heeft: met één term kan je meer types van onderzoek benoemen. De term vrouwen-geschiedenis dekt minder ladingen en houdt als gevaar in dat je een enge blik ontwikkelt. Hoewel ik ook wel vind dat je de term 'vrouwen' niet teveel onzichtbaar moet maken, het is ook wel belangrijk om te weten hoe de onderzoeksdiscipline gendergeschiedenis is ontstaan en geëvolueerd.

Oudere generaties feministische onderzoekers en belangstellenden hebben het vaak moeilijk met de term gender.

Het is een moeilijke discussie. In de naam van het AVG staat bijvoorbeeld ook vrouwen-geschiedenis in plaats van gendergeschiedenis. Dat vind ik wel passend aangezien wij voornamelijk archieven van vrouwenorganisaties bewaren. Ik begrijp ook wel waarom de vervanging van het begrip 'vrouw' door 'gender' soms voor ongenoegen zorgt. In mijn persoonlijk maatschappelijk engagement binnen de vrouwenbeweging (zie verder, nvdr) verzet ik mij zelf tegen het 'onzichtbaar' maken van vrouwen. Het gebruik van 'gender', en zeker ook van een begrip als 'diversiteit', houdt het gevaar dat vrouwen worden 'ondergegraven'. Anderzijds biedt het gebruik van het begrip gender ook wel voordelen omdat het een duidelijk verband legt met machtsrelaties, waarbij mannen evenzeer als vrouwen gevormd worden door normgedrag en seksestereotypen.

Heeft gendergeschiedenis meer nood aan een theoretische onderbouw? Gendergeschiedenis is hoofdzakelijk nog steeds beschrijvend onderzoek en maakt weinig gebruik van theoretische kaders. Zie jij hier mogelijkheden?

Ik ben zelf te weinig met onderzoek bezig om hier een erg onderbouwde mening over te hebben, vind ik. Uiteraard volg ik de ontwikkelingen in het onderzoek wel, maar dan eerder aan de hand van de titels van boeken die ik zie passeren, ik heb te weinig tijd om mij in al die onderzoeken te gaan verdiepen. In de Belgische historiografie bestaat er misschien minder traditie inzake het gebruik en de ontwikkeling van theoretische kaders dan in sommige andere landen. Bij de jongere generatie van onderzoekers zie ik wel meer de integratie van theoretische kaders, dus die evolutie komt er zeker aan.

Een kritiek die je soms hoort op feministische onderzoekers is dat zij te weinig objectief zijn.

Daar is al wel veel theorie over geschreven! (lacht) Het zijn net de vrouwenstudies die de academische wereld erop gewezen hebben dat elk onderzoek 'bevooroordeeld' is en geen enkel onderzoeksresultaat eeuwigheidswaarde heeft. Dat het steeds een kwestie is van inter-

AVG - CARHIF

Logo van het AVG-Carhif.

pretatie en herinterpretatie. Dus neen, ik vind niet dat feministische onderzoekers subjectiever zijn dan hun *mainstream-collega's*. Zij kijken alleen anders naar de wereld en worden gedreven door andere interesses. Ik ben trouwens steeds weer onder de indruk van vrouwen die een zeer grote vakkennis combineren met een maatschappelijk engagement, al kunnen die twee even goed gescheiden bestaan.

Zoals je al aanhaalde, ben je zelf ook actief als feministe. In welke zin?

Ik ben lid van de raad van bestuur van Sophia, het Belgische coördinatie-netwerk voor vrouwenstudies. Van de combinatie van wetenschappelijk *sérieux* en feministisch engagement gesproken: in Sophia is die voelbaar. Daarnaast ben ik sinds een jaar voorzitter van het Vrouwen Overleg Komitee (VOK). Het VOK zag in 1972 het licht als trefpunt voor vrouwen over zuil- en partijgrenzen heen en gaf in Vlaanderen mee stem aan feministische visies over de positie van vrouwen in de maatschappij. Reeds bijna veertig jaar organiseert het VOK in Vlaanderen op 11 november de 'nationale Vrouwendag', die elk jaar aan een actueel feministisch thema is gewijd. Ik vind mijn engagement binnen het VOK een zeer verrijkende ervaring voor mezelf omdat je er

gelijkgezinden ontmoet terwijl er toch een stevige debatacultuur heerst. Tegelijk vraagt dit engagement ook veel van mij. Er gaat veel tijd naartoe en je engageren in een feministische organisatie betekent nog steeds dat je vaak tegen de stroom aan het oproeien bent. Ik ben in elk geval heel verheugd te zien dat het VOK – ondanks het oubollige imago dat het feminisme wel eens meekrijgt – nog voortdurend jonge mensen aantrekt.

Stel dat je geen archivaris zou geworden zijn, heb je dan een idee welke richting jouw carrière zou uitgegaan zijn?

Een goede vraag. Ik had en heb niet zo'n heldere ideeën over loopbaanplanning. Wellicht zou ik in het onderwijs zijn gestapt, dat leek me toen ik afstudeerde een logische stap met een diploma geschiedenis. En alhoewel ik geen geboren lesgever ben, denk ik dat ik dat graag zou doen. Of misschien elders in de social-profit-sector – ik denk dat ik in m'n werk steeds een element van dienstverlening aan de samenleving zou hebben gezocht. En los van m'n beroeps-carrière, zou ik wellicht vroeg of laat ook wel bij de vrouwenbeweging aanbeland zijn. Mijn eerste werkervaring heeft me dan wel recht in de armen van het feminisme gedreven maar er sluimerde al wel eerder een vaag besef. In die twee jaar vielen er toen gewoon een aantal puzzelstukken op hun plaats.

Wat zou je graag nog verwezenlijken in jouw carrière?

Ik hoop dat ik in de toekomst nog eens de kans krijg om een tentoonstellingsproject, zoals dit jaar het geval was, uit te werken. Ondanks de arbeidsintensiviteit dat dit project met zich meebracht, heb ik er enorm van genoten. Het is bovendien een uitgelezen manier om naar buiten te komen.

Dan wens ik jou hier veel succes mee.
Bedankt voor het interview. ///

Contactgegevens AVG-Carhif

Middaglijnstraat 10
1210 Brussel
Tel.: ++32 (0)2 229 38 31
Fax: ++32 (0)2 229 38 32
E-mail: avg.carhif@amazone.be

Openingsuren

Van maandag tot vrijdag, van 9 tot 12.30u en van 13.30u tot 17u, bij voorkeur op afspraak.

Sophie Bollen is hoofdredactrice bij Historica en als doctoraal onderzoeker verbonden aan RHEA – Centrum Gender & Diversiteit van de Vrije Universiteit Brussel.
Contact: Pleinlaan 2, 1050 Brussel, e-mail: sbollen@vub.ac.be.

Vriendschap en troost in de vriendenrol van Petronella Moens

In 1989 dook de sinds 1843 verloren gewaande vriendenrol van de blinde dichteres en schrijfster Petronella Moens (1762-1843) op uit een familiearchief. Ans J. Veltman-van den Bos, die promoveerde met een proefschrift over Moens, en Jan de Vet, emeritus bijzonder hoogleraar cultuurgeschiedenis, grepen deze kans met beide handen in *Par Amitié. De vriendenrol van Petronella Moens*. Zij verzorgden deze fraaie tekstkritische uitgave met commentaar van dit 'vriendenboek' van Petronella Moens. Deze verzameling prozatekstjes en gedichten geschreven door haar vrienden en kennissen geeft ons een uniek beeld van wat in de jaren 1786-1840 in de Lage Landen leefde. De thema's vriendschap en troost lopen als een rode draad doorheen het hele werk.

/ Barbara Bulckaert /

Het werk van de Nederlandse veelschrijfster Petronella Moens is in de loop der jaren onterecht in de vergetelheid geraakt. Moens, een predikantsdochter, verloor haar moeder op vierjarige leeftijd. In datzelfde jaar kreeg zij de pokken waardoor zij haar gezichtsvermogen verloor. Dit belette haar niet om, gesteund door haar vader en andere familieleden en later met de hulp van een schrijfjuffrouw een volwaardige oeuvre van gedichten, tijdschriftartikelen, romans en kinderboeken op te bouwen.

Het *album amicorum* (letterlijk: vriendenlijst) is een traditie die stamt uit het humanisme. Universiteitsstudenten verzamelden schrijfsels of citaten van hun collega-studenten, professoren, vrienden en kennissen. De *alba* werden overhandigd of rondgezonden. Lange tijd was het gebruik van losse blaadjes in een doosje of schriftjes zeer populair in academische en andere middens. Het bijhouden van *alba* was geen typisch mannelijke bezigheid – ook vrouwen lieten zich niet onbetuigd – hoewel men in de *alba* van mannen zelden een tekstje van vrouwen aantroef. In vrouwenalba vindt men redelijk wat mannelijke bijdrages. De dag van vandaag kent men nog steeds het gebruik van het uitwisselen van poëziealbums onder schoolkinderen.

Het exemplaar van Petronella Moens is een goed geconserveerd album in een roodleren band met goudstempeling. Het bevat 169 bijdragen, wat uitzonderlijk veel is en het beslaat ook een lange tijdsperiode. De teksten zijn niet chronologisch geordend, maar eerder gegroepeerd – familieleden werden zoveel mogelijk bij elkaar geplaatst. In vergelijking met *alba* van vrouwelijke tijdgenoten komen er opvallend weinig illustraties (tekeningen of knipwerk) in voor, wat logischerwijze te maken heeft met haar slechtziendheid. De vriendenrol wijkt ook wat van andere exemplaren af omwille van zijn weinig internationale (de bijdragen beperken zich tot haar familie en naaste vrienden) en meertalige karakter. Het overgro-

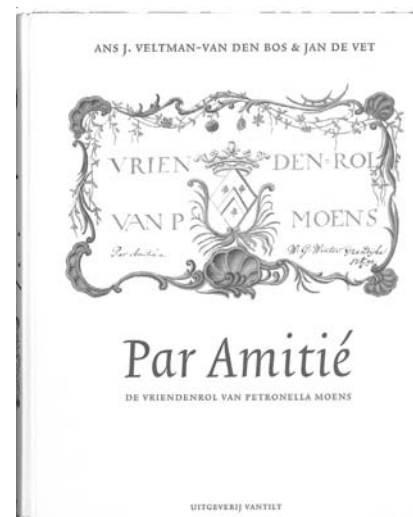
te merendeel van de inscripties zijn in het Nederlands opgesteld want Moens kende enkel haar moedertaal en wat Frans. We vinden bijdragen terug van meerdere predikanten, leraren, mensen uit de boekenwereld, twee kunstenaressen, wetenschappers, militairen en publieke figuren. Het is niet echt een familiealbum, geen kunstenaars- of dichtersalbum en ook geen predikantenboek. De vriendenrol van Petronella Moens heeft volledig unieke en opmerkelijke kenmerken.

Vriendschapsbanden (een universeel onderwerp, al dan niet rationeel of emotioneel benaderd) vormen hét onderwerp van een groot deel van de bijdragen. Het gaat meestal om een belangeloze opvatting van sympathie en christelijkheid. Als alleenstaande, kinderloze vrouw maakte zij deel uit van en kwam zij in contact met meerdere (o.a. literaire) verenigingen, zoals de rederijkers en de vrijmetselaars, die vriendschap en broederschap hoog in het vaandel droegen.

In de bijdragen zelf zit een grote variatie in stijl en niveau. Verwanten en vrienden die minder literair zijn aangelegd beriepen zich vaker op citaten (de Bijbel en Cicero zijn erg populair) en ook de kwaliteit van het handschrift kon nogal eens verschillen. Al naargelang werd een bepaalde karaktertrek of een specifiek talent van Moens er uitgelicht: haar schrijverstalent, haar dichtkunst of haar christelijkheid.

Moens' blindheid zorgt herhaaldelijk voor troostende en liefdevolle bijdrages. Uit vele teksten spreken bemoedigende en optimistische woorden en wordt er benadrukt dat zij 'het licht zal zien' in het hiernamaals. Er wordt een duidelijk onderscheid gemaakt tussen zedelijke en lichamelijke blindheid.

De inleiding is helder en overzichtelijk en geeft al onmiddellijk een verrijkend inzicht in de erop volgende teksten. Een korte biografie wordt wel gemist, hoewel dat deels wordt goedgeemaakt door een uitgebreide levensloop van Moens op basis van haar brieven, handschriften en werken als bijlage. De zeer volledige bibliografie helpt de lezer op weg voor verdere lectuur.

Deze prachtige tekstuitgave is verder een lust voor het oog, hoewel de weinige illustraties niet in kleur zijn. Alle bijdragen van de vriendenrol zijn echter in hun oorspronkelijke autografe vorm te bewonderen op de website van de Stichting Petronella Moens, De Vriendin van 't Vaderland (www.petronella-moens.nl).

De uitgave van dit vriendschapsalbum is een prachtig instrument om de sociale omgeving, de netwerken en de levensomstandigheden van Petronella Moens te reconstrueren en nodigt uit tot verder onderzoek van haar bijzondere leefwereld. Een aanrader! ///

Barbara Bulckaert is classica en doctoranda aan de Vrije Universiteit Brussel. Zij werkt aan een doctoraatsverhandeling over de Latijnse briefwisseling van de Utrechtse humaniste en geleerde vrouw Anna Maria van Schurman (1607-1678). Haar onderzoek spitst zich toe op de status van de geleerde vrouw in de vroegmoderne periode en humanistische briefwisseling van vrouwen. Zij is verbonden aan RHEA, Centrum-Gender & Diversiteit.

Contact: RHEA, Pleinlaan 2, 1050 Brussel. Tel.: (0032) 0497 457 555, e-mail: bulckaertia@mac.com.

Ans J. Veltman-van den Bos en Jan de Vet, *Par Amitié. De vriendenrol van Petronella Moens*. Uitgeverij Vantilt, 2009, 480 blz., ISBN: 978 94 6004 014 6, €24,90.

Interviews met moffenmeiden

In 1995 en 1996 sprak Monika Diederichs met 49 vrouwen die tijdens de Tweede Wereldoorlog een relatie hadden met een Duitse militair, in de volksmond 'moffenmeiden'. Daarnaast sprak ze vijf kinderen van Duitse militairen over hun moeder. Samen met andere bronnen gebruikte Monika Diederichs deze interviews voor haar boek *Wie geschoren wordt moet stil zitten: de omgang van Nederlandse meisjes met Duitse militairen* (Boom, 2006). Monika Diederichs zal dit jaar haar interviews schenken aan Aletta, Instituut voor Vrouwengeschiedenis en daarmee dit materiaal toegankelijk maken voor andere onderzoekers.

/ Grietje Keller /

In 2008 woonde ik de bijeenkomst 'Interviews uit de kast' bij, over het hergebruik van diepte-interviews, georganiseerd door *Data Archiving and Networked Services* (DANS), een instituut van de Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW). Een van de sprekers, Louise Corti van het instituut ESDS Qualidata in Groot-Brittannië, vertelde over hun ervaringen bij het verzamelen en toegankelijk maken van diepte-interviews. Mij is vooral van haar verhaal bijgebleven hoe moeilijk het is om interviewers te overtuigen hun interviews voor derden beschikbaar te stellen. Interviewers zijn terecht bezorgd over de privacy van de geïnterviewden. De ervaring van ESDS Qualidata was dat geïnterviewden echter vaak akkoord gaven hun interview beschikbaar te stellen aan wetenschappelijk onderzoekers. Naast de privacy van de geïnterviewden, speelt ook de privacy van de interviewer een rol. De oorspronkelijke interviews zijn het 'ruwe' materiaal, waaruit later een gepolijst artikel of boek geschreven wordt. Als de onderzoeker haar oorspronkelijke interviews door anderen laat beluisteren, geeft ze een kijkje in de keuken van haar werkproces en stelt ze zich zeer kwetsbaar op.

Monika Diederichs durfde dit echter aan. Ze vindt begrip en verder onderzoek naar deze groep vrouwen zo belangrijk, dat ze niet lang na hoefde te denken over ons verzoek haar interviews te mogen opnemen in de collectie van Aletta. Er zijn immers zo weinig bronnen te vinden over deze groep vrouwen. Chris van der Heijden: "Bijna niemand wil openlijk over haar ervaringen spreken en de archieven houden de informatie zorgvuldig achter slot en grendel. Dat is jammer, zo niet kwalijk omdat het negatieve beeld van de moffenmeid op deze wijze blijft bestaan." De iconische beelden zijn bij iedereen bekend: kaalgeschoren vrouwen net na

de oorlog. Op 12 mei 1945 schrijft mijn overgrootvader Jacob Keller in zijn dagboek: "Het eerst wat wat de mensen deden toen ze zeker wisten dat 't Duitse gezag uit was, was meisjes mishandelen die het steeds met de Duitsers eens geweest waren. Zij knipten hun 't haar af, of rukte het wel uit ook en lieten ze, de door Duitsers bevuilde woonhuizen schoonmaken. 't Was een jammerlijke vertooning. We dacht aan wraak op de N.S.B'ers, er was al zoo lang geroepen over "bijltesdag". Dat was 't eenig toegestane wapen, de bijl. En daarmee zou wraak genomen worden op de N.S.B'ers, op een bloedige wijze. Maar neen, men wreekt zich op weerloze meisjes. Zou dat komen omdat de N.S.B.'ers nog gewapend zijn en die meisjes niet."

Behalve in het onderzoek van Monika Diederichs is er echter nooit gevraagd aan deze vrouwen hoe zij aankeken tegen hun handelen tijdens de oorlog en hoe zij de oorlog en daarna ervaren hebben. Over 10 jaar zullen de meeste vrouwen die Diederichs geïnterviewd heeft, zijn overleden. Deze interviews zijn daarmee een unieke kans om de ervaringen en verhalen van deze vrouwen zelf te horen.

Voordat we deze interviews beschikbaar kunnen stellen aan onderzoekers, zal er eerst toestemming gevraagd worden aan de nog levende geïnterviewde vrouwen. Gaan zij akkoord dat er onderzoekers hun interviews kunnen beluisteren en de geanonimiseerde transcripten lezen? De geïnterviewde vrouwen zijn geboren tussen 1907 en 1928 en nu al weten we dat er 23 vrouwen overleden zijn. Wij kunnen niet aan de nabestaanden om toestemming vragen, omdat veel kinderen niet op de hoogte zijn van dit deel van het leven van hun moeder. Daarom zullen we advies vragen aan een jurist over hoe we dienen om te gaan met de interviews van vrouwen die overleden zijn. Daarnaast moeten we ook het historische belang afwegen tegen het recht op privacy van de geïnterviewden en hun nabestaanden.

Het merendeel van de cassettebandjes zullen worden gedigitaliseerd om ze te conserveren. Cassettebandjes hebben namelijk een levens-

duur van 10 tot 30 jaar. Het is dus hoog tijd om deze geluidsbanden te digitaliseren om ze te conserveren. Monika Diederichs heeft de meeste interviews getranscribeerd. Naast de originele geluidsopnamen en de transcripties, heeft Monika Diederichs ook informatie over de context van het interview genoteerd en bewaard: hoe was de geïnterviewde op de hoogte van het onderzoek van Monika Diederichs en hoe is het contact verlopen tussen Diederichs en de geïnterviewde vrouw.

Omdat de interviews over zo'n gevoelig onderwerp gaan waar nog steeds een groot taboe op rust, zal het materiaal niet via internet beschikbaar komen. Geïnteresseerde onderzoekers kunnen vanaf 2010, nadat ze toestemming hebben aangevraagd, naar de studiezaal van Aletta komen om het materiaal af te luisteren, onder voorwaarde dat ze de privacy en de anonimiteit van de geïnterviewde waarborgen. ///

Dit project wordt mogelijk gemaakt met een subsidie van het programma Erfgoed van de Oorlog, van het Ministerie van VWS.

Grietje Keller is beeldarchivaris bij het IIAV. Reacties en contact: g.keller@iia.v.nl of 0(0 31) 20 665 0820

Foto's: Vrouwen die verdacht worden van intieme omgang met Duitsers, worden gearresteerd en in het openbaar vernederd. De vermoedelijke locatie is Dordrecht. De foto's zijn afkomstig uit de privecollectie van J. en E. Keller.

Nieuwe perspectieven op het verzamelen, bewaren en delen van vrouwengeschiedenis

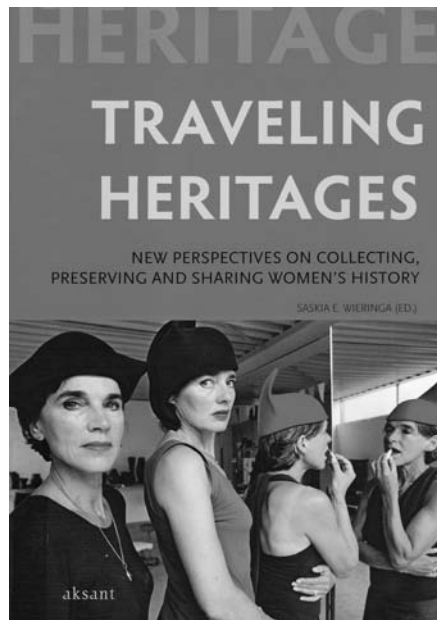
In 2005 vierde het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging – recent omgedoopt tot Aletta – zijn 70ste verjaardag met een geïnspireerd feestprogramma. Daarin pasten zowel een uitbundige quiz over de geschiedenis van de tweede feministische golf als een conferentie voor en met collega-centra over geschiedenis en toekomst van Aletta – en meteen ook van andere vrouwendocumentatiecentra. *Traveling heritages: new perspectives on collecting, preserving and sharing women's history* is de neerslag van dat seminarie, aangevuld met artikels van Aletta-medewerksters.

/ Els Flour /

De 18 bijdragen in de bundel gaan merendeels in op twee thema's die Aletta het voorbije decennium hoog op de agenda had staan: enerzijds het integreren van de geschiedenis en van het erfgoed van zwarte, migranten- en vluchtelingen vrouwen, anderzijds het streven naar internationale samenwerking. Verder zijn er enkele reflecties over zin en onzin van een historische canon, de aan/afwezigheid van vrouwen daarin en de manier waarop een centrum als Aletta daar pedagogische instrumenten bij kan ontwikkelen. Doorheen zowat alle bijdragen blijkt dat Aletta een sterke interesse heeft in het aanwenden van nieuwe informatie- en communicatietechnologieën en daarover heel wat kennis in huis heeft.

Weg met de witte norm

De archiefcollecties van Aletta getuigen – net als die van andere archiefcentra overigens – van de mate waarin een 'witte norm' de Europese samenlevingen domineerde en nog domineert. Dat de vrouwenbeweging en zeker de feministische beweging in sterke mate verbonden was met de blanke middenklasse, weerspiegelt zich in de collectievorming van een centrum dat de geschiedenis van die beweging centraal stelt. Het is een verdienste van Aletta dat het dit niet als een onveranderlijk gegeven ziet, maar in de jaren 1990, geïnspireerd door gender- en postkoloniale studies, een reflectie opstartte over zijn acquisitiebeleid. Verschillende artikels in de bundel gaan in op pogingen – binnen en buiten Aletta – om zwarte, migranten- en vluchtelingen vrouwen een erfgoedbewaarplaats te bieden. Ik licht er twee uit. Suzan Legêne werkte in 2005 in het Tropenmuseum, een instelling die de voorbije jaren met een kritische, postkoloniale blik naar haar collecties leerde kijken. Vertrekkend van de manier waarop Aletta en de Women's Library respectievelijk een reële en een ideële collectie 'vrouwenvoorwerpen' presenteren, legt Legêne het span-

ningsveld tussen kolonialisme en gender bloot en toont ze hoe moeilijk het is voor archiefcentra en musea om 'nieuwkomers' in de samenleving ten volle bij hun werking te betrekken en de specificiteit van hun geschiedenis te erkennen. De bijdrage van Özdem Yalim (Fatusch Productions) concretiseert Legêne's verhaal. Yalim's productiehuis maakte een documentaire over de arbeidsgeschiedenis van Turkse migrantenvrouwen. Het vertrekpunt daarvoor was ongenoegen over een uitspraak van minister De Geus bij de herdenking van 100 jaar Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid. Hij toonde zich daarin bepaald onwetend over de arbeidsmarktparticipatie van migrantenvrouwen. Uit die wrijving ontstond het verlangen om die eigen geschiedenis kenbaar te maken: een bescheiden videoproject zoomde in op de levens van drie duo's van Turkse moeders en dochters. Het artikel maakt niet duidelijk in welke mate bij de voorbereiding van de documentaire ook gedacht werd aan de bruikbaarheid van de broninterviews voor wetenschappelijk onder-

zoek, of er contacten waren met experts in mondelinge geschiedenis of met bewaarplaatsen... De kloof tussen migrantenvrouwen en het archieflandschap wordt ook hier duidelijk.

De focus op mondelinge geschiedenis, persoonlijke verhalen en multimediaprojecten in de teksten over het erfgoed van migrantenvrouwen, zette me aan het denken over andere groepen die, zo vermoed ik, ondervertegenwoordigd zijn in de Aletta-archieven: plattelands- en arbeidersvrouwen, huisvrouwen, arme vrouwen... (van Nederlandse of allochtone origine). Maar ook de vrouwen uit die blanke dominante middenklasse van wie een verenigingsarchief vaak eerder eendimensionale wezens maakt. Lezend in *Traveling heritages* leek het me bijna alsof alleen migrantenvrouwen (en alle migrantenvrouwen) geen papieren archief hebben en alsof hun volledige geschiedenis en alleen die van hen moet steunen op mondelinge getuigenissen. Het voelt als een gebrek dat de raakvlakken met andere *oral history*-projecten en de overdraagbaarheid van projecten zo weinig aan bod komen – alleen Antonia Byatt van de Women's Library gaat daar even op in.

Internationale samenwerking

Het tweede aandachtspunt in de bundel betreft internationale samenwerking en projecten. Het is niet altijd gemakkelijk om de dynamiek van een project in een artikel te vatten, maar wie de voorbije jaren actief was in het domein van de vrouweninformatie weet dat Aletta zich op op dit terrein bijzonder actief toonde. Het was en is de drijvende kracht achter heel wat initiatieven die de banden tussen centra, in Europa en daarbuiten, aanhaalden. Er waren de Know How Conferenties (°1998) in Amsterdam, Uganda en Mexico-Stad, die vrouwendocumentatiecentra uit de hele wereld bijeenbrachten en waaruit de databank '*Mapping the world of women's information*' groeide. Aletta stapte regelmatig mee in EU-projecten – momenteel loopt *Fragen*, dat moet leiden tot een databank met toonaangevende feministische manifesten uit de partnerlanden. Er is de vrouwenthesaurus, die ook in België wordt gebruikt en een Engelse vertaling kreeg. Die aandacht voor het internationale maakt in sterke mate deel uit van het zelfbeeld van Aletta. Dat blijkt ook uit het artikel over de geschiedenis van de eigen instelling, dat een elips legt van de 'internationale' beginjaren naar de meest recente decennia en de tussenliggende tijd – de periode waarin het centrum focuste op de Nederlandse witte middenklasse vrouwenbeweging – misschien >>

Service / Nieuwe boeken

iets te snel afhaspelt.

Aletta is voor heel wat andere vrouwendocumentatiecentra een voorbeeld. Het is dat alvast voor het Belgische Archiefcentrum voor Vrouwengeschiedenis – Centre d'Archives pour l'Histoire des Femmes, waar ik zelf werk. Dat Aletta zo'n lange geschiedenis heeft en tot de oudste vrouwendocumentatiecentra ter wereld behoort, maakt daarbij minder indruk dan de vitaliteit, het professionalisme en het zelfvertrouwen die uit zijn werking spreken. De projecten die *Traveling heritages* beschrijft, zullen veel andere centra kunnen inspireren. Inmiddels werd het IIAV 'Aletta' – naar medeoprichtster en feministisch icoon Aletta Jacobs – en besloot het om de banden met het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis – waarmee het in het verleden al samenwoonde – opnieuw aan te halen. Dat zelfs een 'grote speler' als Aletta het nodig vindt om die stap te zetten zegt iets over kwetsbaarheid die gespecialiseerde (vrouwen)informatiecentra voelen. Ook dat traject zal dus met veel interesse worden gevolgd. ///

Els Flour is licentiaat in de geschiedenis en archivaris bij het Belgische Archiefcentrum voor Vrouwengeschiedenis – Centre d'Archives pour l'Histoire des Femmes. Een uitgebreid interview met Els Flour vind je terug in dit nummer onder de rubriek Genderview.

Saskia E. Wieringa (ed.), *Traveling heritages: new perspectives on collecting, preserving and sharing women's history*, Aksant, 2008, 307 blz. ISBN 978 90 5260 299 8, € 25,-.

Hoe kan u het boek bestellen? Via de boekhandel of bij de uitgever Aksant Academic Publishers aksant.nl. Hier kunt u ook de complete tekst van het boek downloaden. Of bestel via bol.com.

Service / Tentoonstelling Alfred Stevens

De Belgische kunstenaar Alfred Stevens (1823-1906) maakte in Parijs furore met zijn schilderijen van elegante, intrigerende, ongrijpbare vrouwen. Hij begon zijn carrière echter als schilder van historische en sociaalrealistische scènes. Stevens brak door op de Parijse Wereld-tentoonstelling van 1855 met een schilderij van een zwerfster met kinderen in de sneeuw. In deze vroege periode werd hij met name beïnvloed door kunstenaars als Gustave Courbet, evenals door de Hollandse interieurschilderkunst van de 17de eeuw. Al snel verruilde hij deze thematiek voor onderwerpen zoals het model in het atelier, portretten van societyvrouwen en taferelen uit het dagelijkse leven van de bevoorrechte klasse. Die schilderijen vertonen overeenkomsten met het werk van bevriende kunstenaars als Edouard Manet, James Tissot en James McNeill Whistler. Ze roepen de sfeer op van het joyeuze Parijse leven. Stevens wist op een rake, overtuigende wijze de complexe gevoelens van de eigentijdse mondaine vrouw weer te geven, met veel aandacht voor zowel kleding als interieur.

Waar: Van Gogh Museum Amsterdam, t.e.m. 24 januari 2010

Website: www.vangoghmuseum.nl

Boeken / Nieuw verschenen

Edwin van Meerskerk

Wilhelm V en Wilhelmina van Pruisen. De laatste stadshouders

De meest verguisde Oranje is wellicht stadhouder Willem V. In de ogen van tijdgenoten noch historici heeft hij veel goed kunnen doen. Zijn echtgenote Wilhelmina van Pruisen is de geschiedenis in gegaan als de vrouw die in 1787 bij Goejanverwellesluis is aangehouden. Hoewel Willem en Wilhelmina bij aanvang de machtigste stadshouders waren in de geschiedenis van de Republiek der Nederlanden, werden zij tot twee keer toe afgezet en stierf de laatste stadhouder in ballingschap. Het leven van Wilhelmina en Willem speelde zich af tegen de achtergrond van een van de woeligste periodes van de vaderlandse geschiedenis: de patriottentijd, de Franse Revolutie en de Bataafse Republiek. Door de ogen van het laatste stadhouderlijke echtpaar zien we hoe de wereld veranderde van een door adel en traditie bepaalde maatschappij tot een land dat voor het eerst een grondwet kreeg en waar de basis voor de hedendaagse democratie werd gelegd. In deze jaren van revolutie zochten zij steun bij hun gezin, maar de politieke spanningen drongen door tot diep in hun huwelijk. *Atlas, 2009, €19,90*

Service / Tentoonstelling

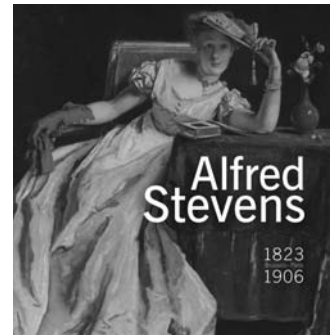
Sonia Gaskell. *Pionier van de dans*

Sonia Gaskell (1904-1974) werd geboren uit Russisch-joodse ouders in Litouwen en groeide op in Oekraïne. Via Palestina en Parijs, waar ze haar grote liefde voor de klassieke dans ontwikkelde, vestigde zij zich in 1939 in Amsterdam. In Nederland bestond nog geen academische danstraditie zoals in Rusland en Frankrijk. Er waren geen gesubsidieerde dansgezelschappen of officiële dansopleidingen en er was geen enkel beroepsperspectief voor dansers en choreografen. Aan de Amsterdamse Zomerdijkstraat begon Gaskell haar balletstudio en bleef zij tijdens de bezetting heimelijk lesgeven. In 1945 richtte zij haar eerste dansgezelschap op. Sonia Gaskell was een expressieve vrouw met een sterk karakter die zich al snel ontpopte als de stuwende kracht achter de emancipatie van de dans. Zij slaagde er in dansers op te leiden die zowel het klassieke romantische als het moderne repertoire aankonden. Ook bood ze ruimte aan jonge choreografen. In 1954 werd zij artistiek leider van het eerste gesubsidieerde nationale balletgezelschap, het Nederlands Ballet, dat in 1961 opging in Het Nationale Ballet. Zij wist dit gezelschap, samen met dansers als Olga de Haas en choreografen als Rudi van Dantzig, een internationale naam te bezorgen. In 1969 nam Gaskell afscheid van Het Nationale Ballet.

Waar: Joods Historisch Museum Nederland (Amsterdam)

Wanneer: t.e.m. 6 december 2009

Website: www.jhm.nl

Service / Mededeling

IIAV verandert naam in Aletta

Het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV) heeft een nieuwe naam: 'Aletta, instituut voor vrouwengeschiedenis'. De naamsverandering is ingezet om als instituut een grotere naamsbekendheid te verkrijgen en een breder publiek te bereiken. Vandaar de keuze voor een naam die een grotere communicatieve kracht heeft en daarbij de vrouwengeschiedenis niet vergeet. 'Aletta' refereert immers aan feministisch rolmodel Aletta Jacobs die aan het eind van de negentiende eeuw als eerste Nederlandse studente en vrouwelijke arts belangrijke doorbraken voor vrouwen bewerkstelligde. Ook de website www.aletta.nu is geheel vernieuwd en heeft als belangrijkste verbetering dat met één zoekfunctie alle databases en andere informatiebronnen op de website van Aletta 'Googliaans' kunnen wor-

aleJta
instituut voor vrouwengeschiedenis

den doorzocht. Bovendien zijn de collecties van Aletta nu ook wereldwijd te vinden: de collecties zijn opgenomen in PiCarta en WorldCat, de grootste bibliografische databank ter wereld. Ter gelegenheid van de 80ste sterfdag van Aletta Jacobs en de lancering van Aletta, instituut voor vrouwengeschiedenis, bood Aletta minister Plasterk een aantal 'doorbraakregels' aan, opgesteld door prominente Nederlanders zoals Job Cohen, Agnes Jongerius en Mariëtte Hamer. Een complete lijst van doorbraakregels en het fotoverslag van de dag is te vinden op www.aletta.nu.